श्रीमते रामानुजाय नमः लोकगुरुं गुरुभिः सह पूर्वैः कूरकुलोत्तमदाससुदारं श्रीनगप
त्यभिरामवरेशं धीप्रशमेयवरयोगिनमीडे श्रीमल्लोकगुरवे नमः श्रीमद्वरवरमुनये नमः
श्रियःपतिः श्रीवैकुण्ठनिकेतनो नित्यमुक्तानुभाव्यो निरतिशयानन्दयुक्तः सर्वेश्वरः नाह
मनित्यसूरिवदात्मानुभवपूर्वकं नित्यकैङ्कर्यरसज्ञो जीवनयोग्यानामपि तत्स्माच्युता
नामसन्नेवेत्युक्तरीत्याऽसत्कल्पानां संसारिचेतनानां दुःखानुसंधानेन अत्यन्तव्याकुल
चेताः करणकलेवरवैधुर्येणाचित्त्रयस्यापत्तिवत्स्थितानां करणकलेवरप्रदानमकरो
त् तैश्चाभिचारमकृत्वा स्वाश्रयणेनोज्जीवनेनिदानमपोह्य वेदं नित्यनिर्दोषस्वतःप्रमा
णं वेदं तदुपबृंहणानि स्मृतीतिहासपुराणादीनि च प्रावर्तयत् तच्छास्त्राभ्यासस्य चाने
कयोग्यतापेक्षणात् तन्मार्गेणात्तानोत्थत्याचेतनोज्जीवनस्य दौर्लभ्यं विचार्य सक
लशास्त्रतात्पर्याणां सुग्रहं ज्ञापनार्थं स्वरूपोपायपुरुषार्थयाथात्म्यप्रतिपादकं रह
स्यत्रयमाचार्यत्वेन स्थित्वा प्रकाशयामास तत्र श्रीमूलमन्त्रं श्रीवदरिकाश्रमे स्वांश
भूतनरं प्रति प्रकाशयामास द्वयं च श्रीविष्णुलोके स्वमहिष्यै लक्ष्म्यै प्रकाशयामास च।
रमश्लोकं रथे स्वाश्रितमर्जुनं प्रति प्रकाशयामास· अत एव लक्ष्मीनाथसमारंभा।
मिति गुरुपरम्परायामाचार्यस्यानुसंधानं अथैतद्रहस्यत्रयस्य शब्दतः सुग्रहत्वे २

विश्वाद्वैतजगन्मोयम्
रहस्यत्रयव्याख्या

अनुबंध चतुष्टयं अधिकारी विषयप्रयोजनप्रतिपाद्यः अधिकारी भगवत्प्राप्तिकामेच्छुः विषयः
प्रतिपाद्योर्थः प्रयोजनं भगवत्प्राप्तिरेककार्यं ६

मु.सू. ज्ञानत्रयमुपादेयमेतदत्र किंचनेति सूक्तं रहस्यानि त्रीणीति श्रीमंत्रो द्वयं चरमश्लोक
२ श्चेत्ययमर्थः स्पष्टः एतेषां रहस्यत्वोक्तिः सकलवेदान्तसारार्थप्रतिपादकतया परमगु
ह्यत्वात् तस्माद्दनेनाधिकारी तज्ज्ञानमवश्यं च निर्दिष्टम् तत्र रहस्यत्रये प्रथमरहस्यं कि
२ मित्यत्राह तत्रेत्यादि तेषु त्रिषु रहस्येषु एतदधिकारिणां प्रथमं ज्ञातव्यं रहस्यं स्वरूपया
थात्म्यपरस्याज्योपादेयविभागज्ञानमनूनमुत्पादयत् श्रीमंत्र इत्यर्थः अनन्यार्हशेष
त्वानन्यशरणत्वानन्यभोग्यत्वरूपाकारत्रयप्रतिपादकत्वाच्छेतनस्वरूपयाथात्म्य

तत्र प्रथमरहस्यं श्रीमंत्रः ॥

परः श्रीमन्त्रः तदनुगुणत्याज्योपादेयविभागं च प्रतिपादयति मुमुक्षितस्वरूपस्य हि
अन्यरहस्याभ्यां प्रतिपाद्यमानयोरुपायोपेययोरपेक्षा जायते तस्मात्स्वरूपयाथात्म्य
प्रतिपादनपरः श्रीमंत्रं प्रथमरहस्यमित्यत्र न विरोधः किंच प्रणवस्य मंत्रशेषो यथा
विवरणं तथा मंत्रशेषस्य द्वयं विवरणं द्वयस्य चरमश्लोको विवरणं अत एतत्क्रमेणापि
एतस्य प्राथम्यं सिद्धं एतत्सर्वमभिप्रेत्य प्रथमरहस्यं श्रीमंत्र इत्युक्तं अस्य मन्त्रत्वोक्ति
श्च मननात्त्रायत इति मुमुक्षूणां दृष्टतया अर्थबोधने न चोर्ध्वसंधानरक्षकत्वात् ॥ २

पि त्रयस्योपरेणामात्वात् तज्ज्ञानेन सर्वोज्जीवनस्योपयोगकत्वात् तस्य रहस्यत्रयस्य पूर्वोचा र्योपदेशपरंपराप्राप्तत्वात् विशेषात् सर्वेषां सुव्यक्तं संग्रहलोकाचार्याः परमकृपया एतत्प्र बंधमुखेनावदन् पूर्वमेव रहस्यत्रयविषये प्रबंधत्रयस्य कृतत्वेपि तत्रयादृच्छिकपरिनाम्नोति संग्रहत्वेन परंदपरिनाम्नोऽतिविस्तृतत्वेन श्रियःपतिपरिनाम्नस्तु उभयदोषराहित्येपि प्रौढ त्वेनाल्पमतिभिरधिकर्तुमशक्यत्वाच्च एतत्त्रिविधदोषरहितः पुनरेकः प्रबंधः कर्तव्य इति वि चार्य सर्वेतः पश्चाद्द्विमुमुक्षुपरिनामकोयं प्रबंधः कृतः अत एव इतरप्रबंधेषु सत्स्वपि स

मुमुक्षोर्ज्ञातव्यानि रहस्यानि त्रीणि ।

र्वेपि ममधिकुर्वंति किंच पूर्वप्रबंधेष्वनुक्तार्थविशेषाणामत्र सत्वात् अयमेव सर्वेषामा दरणीयः मुमुक्षोरित्यादि मुमुक्षुर्मोक्षेच्छावान् मुक्तमोक्षणेऽइति हि धातुः एतेन संसा रविमोचनेच्छोरित्युक्तं भवति आत्मप्राप्तिकामस्य मुमुक्षुत्वेपि नात्र स विवक्षितः तस्य र

ना हस्यत्रयज्ञानपेक्षत्वात् तस्मादत्र मुमुक्षुः भगवत्प्राप्तिकामतया संसारनिवृत्तिकामो विवक्षितः [illegible] भगवताधिकारिणोऽवश्यज्ञातव्यान् स्वरूपोपायपुरुषार्थान् निर्दिशंति रहस्यत्र यं प्रतिपादयतीति तद्ज्ञातव्यमित्यर्थः स्वज्ञाने प्रापकज्ञाने प्राप्यज्ञाने मुमुक्षुभिः

ए.वं.२

गुरुस्वप्रकाशाये । श्रीमान् मंत्रयत्नेन गोपयेत्स्वप्रकाशप्रकाशाभ्यां क्षायते संपदायुषी १

3

वैभवानुरूपेणेत्यर्थः प्रेमणा हस्यानुसंधानेनाम एतत् ह्यनुसंधानं ह्यर्थो यांस्तु कहृदय
विहीनेन एतद्वै लक्षणेपज्ञानहेतुके तद्विषयक प्रेमवता गुह्यानां गुह्यभूतस्यानधिकारि
श्रवणविषयता परिहृत्य मंत्रे यत्नेन गोपयेदित्युक्तान्तरेण क्रियमाणे मनुसंधानम् एवं
मनुसंधानं कार्यमित्युक्त्वा प्रकारान्तरेणानानुसंधानं कार्यमिति नियमो ज्ञायते एवं त्वस्मिन्
प्रेमातिशये सत्येवायं मंत्रः कार्यकरो भवतीत्यत आह मंत्र इत्यादिना तात आर्थज्ञापकभजेत्स्मि क्रि सि २
नश्री मंत्रे गुरौ मित्वशरणं त्वयात्मकाकार त्वपवत्तयेन मंत्रप्रतिपाद्य वस्तु भजेद्यो न पं

मंत्रे मंत्रार्थगे तद्वस्तुनि मंत्रप्रदाचार्ये च प्रेमाधिकामस्ति
चेत् कार्यकरो भवति संसारिणं आत्मनः स्वयं च विस्मृत्य ॥

मंत्रे वासनाधीनमित्युक्त्वा आचार्याधीनमनुमंत्रे यथा प्रतिपन्नो परिहृत्यस्याचार्ये
च तत्तद्वैभवानुरूपेण प्रेमबहुलमस्ति चेदस्य कार्यकरो भवतीत्यर्थः मंत्रे तद्वेवतायां च
तथा मंत्रप्रदे गुरौ त्रिषु भक्तिः सदा कार्या सा हि प्रथमसाधनमिति ह्युक्तत्वात् इतः परमे
तन्मंत्रावतरणकथनक्रमेण तत्प्राप्तिमेवेत्यमाह संसारिणः इत्यादि संसारिणः आ ३
नाद्यचित्संसर्गप्रयुक्तप्रवाहरूपाविद्याकर्मवासनारुचिविवशाः जन्ममरणादि

[illegible]

जपहोमादिभिः कार्यं कुर्वेनामुपासकानां शरणत्वाद्रक्षको भवति ईश्वरस्तूपायोपेयादिनि
श्चितानां प्रपन्नानामर्थबोधनेन रक्षको भवति अर्थबोधनेन रक्षकत्वेनाम देहात्मा
बुद्धिर्वैरी भवति पदं साधु विधानत्जीवं स्वातंत्र्यो योयदिस्यात्स्व ममितरशेषत्वधीश्चेद्वीती
यं आत्मत्राणो नमः संधानेनोदेहात्माभिमानेन स लोकः शब्दं नारायणात्मं विषयचपल
धीश्चेच्चतुर्थी प्र यत्र इति भट्टारकोक्तिप्रकारेणस्यादनुसंधानेनोदेहात्माभिमाने स्वातंत्र्यम
न्यशेषत्वे स्वरक्षणे स्वान्वयं बंधुसंगे विषयप्रावण्ये च विनिवर्त्य स्वस्य पात्रतां प्रापयतीति संपा

श्रीमंत्रस्य यावद्देहमवपर्याप्ति प्रेमणाहमानुसंधानं कार्यं

इत्थं इत्थः परमस्य मंत्रस्य वैभवं विस्तरेण प्रतिपादयितुं प्रथमतोऽस्यानुसंधानक्रमकथ
स्प नमुखेनास्य वैभवं वदति श्री मं त्रं इत्यादिना श्रीमंत्रस्य वैभवो नाम अर्थोपजीवि ता
मानितत्वे वाच्यवैराग्याणि च सर्वमहात्म्ये रात्मनः स्वयं पन्नान्यदेवानान्यमित्यर्थकत्वं वेदस
महत्त्वेन स्वमन्त्रसर्वं वदती स्तुकृतानात्म्यकलार्थप्रतिपादकत्वेन मंत्राणां परमो मंत्रो गु
ह्यानां गुह्यमनत्तमं पवित्रं च पवित्राणां मूलमंत्रः सनातन इत्युक्तेन मंत्राणां परममंत्रत्वेन
गुह्यानां परमगुह्यत्वेन पवित्राणां पवित्रत्वेन च गौरवम् यावद्देहमवपर्याप्ती तिनाम

4

कैं कर्पेलक्षणगुरुपार्थेनुनावयमिसलाभल्केशेनापिविनेत्यर्थः संसाररूपमहासमुद्र
पतितत्वाद्‌ःखिनातिहं संसारसागरं घोरमनेनलकेशभाजनमइत्युक्तप्रकारेणनेनलकेशभा
जनस्यकेनापिस्वपत्वेनाशक्यपारदर्शनस्यसंसारात्मकमहासमुद्रस्यमध्येपतितत्वा
प त्रिस्वतापत्रयाभिभूताः संतः क्लिश्यंपतीत्यर्थः एतेनहेयगामीश्वरस्यचाज्ञानत्वानपु
रुषार्थस्याज्ञानत्वाच्च संसारसागरमध्येलकेशेनाऽवस्थानेसतितिविताधिभूतसंसारस्य

इतिसर्वेश्वरः स्वकृपयाएतेस्यज्ञानेनतीरंयथाप्राप्नुयुस्त
थात्स्वयमेवशिष्यआचार्येश्वसन्श्रीमहेश्वरानन्दनाथस

नत्रिरसनोपायस्यचाज्ञानत्वेनज्ञानरूपार्थपंचके अन्यतमस्याऽप्यज्ञानात्तनिष्टत्री
त्युक्तम प्राप्यस्यब्रह्मलोकरूपंप्राप्नुत्सुप्रत्यगात्मनइत्याहिरीत्यासर्वेषामप्यपिप्यर्थ
पंचकंचतिपादयंति ज्ञानयोनस्तुग्रहमेनानत्तापयितुंसकलशास्त्रसंग्रहभूतस्री
मंत्रस्यसर्वेश्वरकृतः प्रकाशनप्रकारउपदिश्यत उच्यते इतिसर्वेश्वरेहृति ईश्वरशिनसंबं
धारनिवृत्रपमांरपीत्युक्तप्रकारेणसर्वैरनादीश्वरक्षिनस्यसंबंधवान्त्वामी ॥ ० ४

हिक्लेशभागिनस्त्वेतना: आत्मन ईश्वरं च विस्मृत्येति दासभूताः स्वतः सर्वज्ञात्मनः परमात्म
नः नान्यथा लक्षणेन तेषां बंधमोक्षे च विद्युते इत्युक्तस्वतः सिद्धभगवच्छेषत्वलक्षणा न्यथा
त्मनः पतिं विश्वस्य स्वामित्वं ब्रह्माणि स्थितमित्युक्तरीत्या निरुपाधिकशेषिणमीश्वरं चा
विदित्वेत्यर्थः यद्वा ऽत्र अविदित्वेत्येतावदेवोक्तं पूर्वानुभूतार्थविषयकज्ञानप्रश्नाभावे वि
स्मृतेश्च स्वप्रयोगदर्शनात् प्रकृतेन दुर्भावाच्च तया ऽपि विस्मृत्येत्यस्य पूर्वमित्युक्तरीत्या

ईश्वरकैंकर्यप्रच्युताः प्रच्युता इति क्लेशेनापि विनाशं
सारूपमहासमुद्रपातित्वाद्दुःखिताः स्थिता इति ॥ ०॥

सिद्ध ।

निरुपाधिकस्वतः सम्बन्धज्ञाने सति पूर्वाज्ञानस्य विस्मृति समशीलत्वप्राप्ताभावात् संबंधा
धिकारस्वत्वनार्थमित्यनुक्तमिति ध्येयम् ईश्वरकैंकर्यप्रच्युता इति पूर्वोक्तज्ञानेन प्राप्त
शेषिभूतेश्वरविषयकैंकर्यात्मकपरमपुरुषार्थप्राप्तुमशक्ता इत्यर्थः पुरुषार्थगोचरत्वेनेद
यमुपायज्ञानेनेव प्राप्याऽवस्थानं चाभिप्रेत्य प्रच्युता इत्युक्तम् प्रच्युता इति क्लेशेनापि विन
ति स्वस्वरूपपरस्वरूपज्ञानस्य पुरुषार्थस्वरूपज्ञानस्य चाभावात् स्वशेषत्वानुरूपशेषि

5

नितिचज्ञापनार्थो नह्याचार्यतया ऽवस्थायप्रकाशनेनालं शिष्यत्वेन स्थितिः किमर्थ
मतआह शिष्यतयेत्यादि आचार्यत्वमात्रेण विना स्वयमेव शिष्यतया ऽप्यवस्थानम् आ
प्तिक्रोधमेपील अशीलवान्वैभवः शुचिः गंभीरश्चतुरो धीरः शिष्य इत्यभिधीयते शरी
रंवसुविज्ञानंवासः कर्मगुणान सत गुर्वर्थं धारयेद्यस्तु स शिष्यो नेतरः स्मृतः सद्बुद्धिः सा
धुसेवी समुचितचरित्रस्तत्त्वबोधाभिलाषी शुश्रूषुस्त्यक्तमानः प्रणिपतनपरः प्रश्नकाल

शिष्यतया स्थितिः शिष्यस्थितेर्लौकि
केरज्ञानत्वात् तां ज्ञापयितुम् ।।०

प्रतीक्षः शान्तो दान्तोऽनसूयुः शरणमुपगतः शास्त्रविश्वासशाली शिष्यः प्राप्तः परीक्षां कृ
तविदभिमतं तत्त्वतः शिक्षणीयः इत्याद्युक्तप्रकारेण साध्यान्तरनिवृत्तिपूर्वसाधनशुश्रूषा पा
स्वादरानसूयादिविशिष्टरूपशिष्यलक्षणस्य लौकिकैरज्ञातत्वात् तेन त्वानुष्ठानेन
ज्ञापयितुमित्यर्थः उपदेशेन ज्ञापने कृते स्वोत्कर्षसंपादनाय समागतोऽयमित्यपि १
ज्ञायते अनुष्ठानेन तु ज्ञापने अस्माकमप्यनपेक्षितमिति हि विश्वासपरिरक्ष्यते

एवं संसरति चक्रस्थे भ्राम्यमाणे स्वकर्मभिः जीवे दुःखाकुले विष्णोः कृपा काप्युपजायते
इत्युक्तरीत्यानन्तदुःखमनुभूयमानदुःखदर्शनजनितनिजनिर्हेतुककृपया पूर्वोक्तप्रकारेण सं
सारसागरेऽवस्थाय दुःखिनाऽनेन त्वामेव शरणं प्राप्य निस्तरंति मनीषिण इति संसारा
र्णवमग्नानां विषयाक्रान्तचेतसां विष्णुपोतं विनानान्यत्किंचिदस्ति परायणमिति चो
क्तप्रकारेण संसारार्णवनिस्तरणोपायभूतस्वज्ञाननौ जीर्णसंसारः यथाकूले प्राप्तु

श्रीमंत्रं प्रकाशयामास ॥

पुरा तथा नरनारायणो भूत्वा लोके धर्मस्थापनसंकोचेनोक्तवानित्युक्तप्रकारेण नर
नारायणरूपेणावतीर्य नररूपेण स्वयं शिष्यो भूत्वा नारायणरूपेणाचार्यो पि सन्सक
लशास्त्रसंग्रहभूतेन ज्ञानस्य विषयीभूतार्थपंचकं सुस्पष्टं प्रतिपादयता श्रीमंत्रं प्रका
शितवानित्यर्थः उक्तवानित्य-नुक्ताप्रकाशयामासेत्युक्तिः इदानीं स्वयं निर्मायनोक्त
वान् किंतु नादिप्रकाशितवानिति अतिगुह्यमपि एतद्दुर्गतिदर्शनात्कृपया प्रकाशितवा

सं

पिषडे तेषु प्रथमे गुणाः बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुनेति असंख्येयाऽनादिगुणाः
कस्यां कस्यां योनौ त्वमुत्पन्नोऽसीति चोक्तप्रकारेण भगवद्गुणानुगुणपरीवाहरूपावतारास्त्र
यथा असंख्याताः तथा तत्प्रकाशकमंत्रविशेषाश्च असंख्याता इत्यर्थः श्रूयते च अनेनाभेभगव
मंत्रा इति ते च सर्वे एकविधा अनेकविधा वेत्यपेक्षायां तेषां द्वैविध्यमाह तद् इत्यादि सर्वे व्या
पकीभूतभगवत्स्वरूपप्रतिपादकत्वाद्व्यापका भगवद्वतारगुणचेष्टितेषु केचित्प्रतिपाद

ते व्यापका अव्यापकाश्चेति द्विविधः अव्
यापकापेक्षया व्यापकास्त्रयः श्रेष्ठाः ।

कत्वाद् व्यापका इत्युभयविधा इत्यर्थः वर्गद्वयस्यापि मिथस्तौल्यमाशंक्य अव्यापका
पेक्षया व्यापकत्रयस्य श्रैष्ठ्यमाह अव्यापकेत्यादि अव्यापकमंत्रेभ्यः सकलमंत्रेभ्यो ना
रायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि तन्नो विष्णुः प्रचोदयादिति विष्णुगायत्र्यामधीयमा
नं व्यापकं मंत्रत्रयं श्रेष्ठमित्यर्थः अस्यां विष्णुगायत्र्यां नारायणवासुदेवविष्णुपदोक्तास्त
न्मंत्रत्रयप्रधाननामत्वात् साधारणाभ्यां प्रणवनमोभ्यां सहितस्य मंत्रत्रयस्य चोपलक्षकाः

ननु एवं शिष्यत्वेनावस्थाय श्रीमंत्रशिक्षामार्गेणैव ज्ञानं समुपार्जनीयमिति कोयं नियमः ज्ञान
साधनपरशास्त्राणीसुक्तज्ञानसाधनीभूतसकलशास्त्राभ्यासमार्गेण ज्ञानं कुतो नोपार्जितमित्य
तः परशब्दजन्यज्ञानादेतन्मंत्रजन्यज्ञानस्य विशेषं सदृष्टान्तमाह सकलशास्त्रैरिति ननु ज्ञान
जनकश्रुतिस्मृत्यादिसकलशास्त्रैः स्वतो जायमानं ज्ञानं स्वार्जितधनवदत्यायासलभ्यम्
श्रीचार्योपदेशहेतुना श्रीमंत्रेण जायमानं ज्ञानं पैतृकधनवदनायासलभ्यमित्यर्थः तथा

सकलशास्त्रैरुत्पद्यमानं ज्ञानं स्वयमार्जितधनवत् श्रीमंत्रे
णोत्पद्यमानं ज्ञानं पैतृकधनवत् भगवन्मंत्रा अनेके ॥

चोक्तम् शास्त्रज्ञानं बहुक्लेशं बुद्धेश्चलनकारणम् उपदेशाद्धरिं बुद्ध्वा विरमेत् सर्वकर्मसु इ
ति एतेन शास्त्रापेक्षया तत्संग्रहभूतस्य श्रीमंत्रस्याधिक्यं वैभवं उक्तः ननु तर्हि तिष्ठन्तु नाम
शास्त्राणि किमयं भगवन्मंत्र एक एव अन्येपि बहुविधाः सन्ति निःशंकायां मंत्रान्तरादस्यैव
वाधिक्यं वक्तुं भगवन्मंत्राणामनेकत्वमाह भगवदित्यादिना अत्रोत्तानेगुणाः एवं बहुणव
वाहात्मनो जन्मनो संख्या वहवो नृपकल्याणगुणाः पुत्रस्य संतितेनवाः नेन गुणस्या

तथा व्याप्यपदार्थैर्व्यापनप्रकारेण आक्षिप्तत्वेन च सद्व्यापकगुणान् शब्दशक्त्यैव प्रतिपा
दयतीतरमंत्रद्वयापेक्षया अस्यार्थपौष्कल्यनिबंधनाऽधिक्यमस्ति अन्यव्यापकमंत्राप्र
तिपन्नमंत्रार्थपूर्तिश्चास्य स्पष्टं द्रष्टव्यं पाराचार्यैः प्राहुः अस्य शिष्टपरिग्रहोप्यत्तोस्माह
इममित्यादिना अयमर्थः विष्णुगायत्र्यां व्यापकमंत्रकथनेपि प्रथमं नारायणशब्दस्य प्रा
धान्येनोपादानात् विश्वं नारायणम् इत्यारभ्य नारायणपरंब्रह्मतत्त्वं नारायणः परः ना
रायणपरंब्रह्मतत्त्वं नारायणः परः यच्च किंचिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेपि वा अंतर्ब

इमं वेदा ऋषयः सूरय आचार्याश्च प्रमपादयन्

हिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति सकलवेदांतनिगमनभूतनारायणानुवाके एको
६ ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नेमे द्यावापृथिवी इति महोपनिषदि चक्षुश्च द्रष्टव्यं च ना
रायणः श्रोत्रं च श्रोतव्यं च नारायण इत्यारभ्य दिशश्च प्रतिदिशश्च सर्वं नारायण इत्यंतं मध्ये श्च
च सुबालोपनिषदि यस्यात्मा शरीरं यस्य पृथिवी शरीरमित्यारभ्य यस्य मृत्युः शरीरमित्यं
मध्यगतर तं एष सर्वभूतांतरात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इत्यंतर्यामिब्रा
ह्मणे च वासुदेवं विष्णुभावनाहं त्वं नारायणशब्दं सबलं भगवत्स्वरूपादि निर्देशात्वा ७

एतद्व्यापकमंत्राणांत्रयाणामपिमिथस्तौल्यमाशंक्यतत्रमहाश्रीमंत्रस्यप्राधान्यमाह एतेषांत्र
याणामित्यादिना अव्यापकोप्यः श्रेष्ठानांव्यापकमंत्राणांत्रयाणांनारायणायविद्महइति
प्रथमोपात्तत्वाद्यद्यपितेष्वनास्तिचाष्टाक्षरात्परः नमंत्रोऽष्टाक्षरएवमर्हस्युक्तंवैभववानष्ट्री
मंत्रः प्रधानभूतइत्यर्थः अथान्यव्यापकद्वयस्यकोवादोषइत्याकांक्षायामाह अन्ययोरिति
वासुदेवविष्णुशब्दरूपस्यान्यस्यव्यापकमंत्रद्वयस्यनारायणशब्दवत् स्वरूपगुणानांस्व
वैषामप्रतिपादकत्वेनस्वरूपमात्रप्रतिपादकत्वान्निर्विशेषचिन्मात्रवस्तुवादिभिः कुदृष्टि

एतेषांत्रयाणांमध्येमहाश्रीमंत्रः प्रधानभू
तः अन्ययोरशिष्टपरिग्रहोः पूर्तिश्चास्ति ०

भिरत्यादरेणस्वीक्रियमाणत्वात् अशिष्टपरिग्रहोव्याप्या[illegible]हारसापेक्षतारूपा ६।१५
पूर्तिश्चास्तीत्यर्थः षडक्षरीव्याप्यपदार्थानव्याप्तिप्रकारंव्याप्तिफलंव्यापकस्यगुणा
श्चानुक्ताव्याप्तिमात्रंवदतीत्यपूर्णा व्यापनप्रकारबोधिकापिव्याप्यपदार्थबोधकपदा
भावात् सर्ववसतीत्यर्थवशेनसर्वेणवस्तुवेषेपिगुणान्वयाभावेनतत्सिद्धयेभगवच्छ
ब्दस्याध्याहर्तव्यत्वात् व्याप्तिफलानुक्तेश्चश्रीद्वादशाक्षर्यप्यपूर्णा अयंमंत्रस्तुन ॥

मु०मु
८
8

एतेन मंत्रांतरेभ्योस्य वैभवमुक्तं वा व्यपेक्षया ऽस्य वैभवमाह वाच्येति वाचकभूतस्यास्य वै
भवमेतद्वाच्यभूतेश्वरप्रभाववत्त्रेत्यर्थः कथमित्यत आह तस्मिन्निति वाच्यभूतस्यास
न्निधानेपि वाचकभूतोयं समीपे ऽवस्थापयन्ननुसंधातुरपेक्षितसाधको भवतीत्यर्थः ए
वं वाच्ये दूरस्थेपि वाचककृतोपकारस्थलमुदाहरति द्रौपद्या इति महासदसि दुःशा
सनेन वस्त्रमपहरति महत्यापदि संप्राप्ते समंततो भगवान् हरिरिति वाचिकेनोक्ते स्मृता

तस्मिन्नु दूरस्थेतन्नाम्न्ये समीपस्थ उपकरो
ति द्रौपद्या आपदि नाम हि वस्त्रवर्द्धकम् ॥

शंखचक्रगदापाणे द्वारकानिलयाच्युत गोविंद पुंडरीकाक्ष रक्ष मां शरणागतामिति
शरणागताया द्रौपद्या आपदि गोविंदेति यदाक्रंदत् कृष्णं मां दूरवासिनम् ऋणं प्रवृ
द्धमिव मे हृदयान्नापसर्पतीत्युक्तप्रकारेण वाच्यभूते कृष्णे दूरस्थे सत्यपि तद्वतार
वाचकभूतं गोविंदनामैव हि वस्त्रं ववृधे पाञ्चाल्या इत्यर्थः नारायणशब्दार्थैकदेशवाचक
नामवैभवे दृष्टे ऽस्यायं प्रभावः किंपुनर्न्नीयसिद्ध इति भावः

पौरुषेयत्वनित्यत्वनिर्दोषत्वतः प्रमाणानामनन्तवेदेनोक्तः यथा सर्वेषु देवेषु नास्ति नारायणात्प
रः तथा सर्वेषु मंत्रेषु नास्ति चाष्टाक्षरात्परः मूलोद्धे वाहुरत्रायसस्य पूर्वं ब्रवीमि वः हे पुत्र
शिष्याः शृणुत तन मंत्रोष्टाक्षरात्परः सर्ववेदान्तसारार्थः संसारार्णवतारकः गतिरष्टाक्ष
रेण नृणामपुनर्भवकांक्षिणाम् आर्ता विषण्णाः शिथिलाश्च भीताः घोरेषु च व्याधि
षु वर्तमानाः संकीर्त्य नारायणशब्दमात्रं विमुक्तदुःखाः सुखिनो भवंति नारायणेति श
ब्दोस्ति वागस्ति वशवर्तिनी तथापि नरके घोरे पतंतीत्येतदद्भुतं किं तत्र बहुभिर्मंत्रैः कि

वाच्यप्रभाववत्प्रभवति वाचकप्रभावः

तत्र बहुभिर्व्रतैः नमो नारायणायेति मंत्रः सर्वार्थसाधकः इत्यादिना वेदे परंहरणस्वप्नं
घा घेषु बहुस्थलेषु श्लाघापूर्वकमस्योक्तत्वात् वेदार्थविशदीकरणप्रवृत्तैर्मीमांसादिपरमर्षि
भिरुक्तत्वाच्च निर्हेतुकभगवत्कटाक्षसमधिगतसमस्तवस्तुवास्तवानां सूरीणामुक्तित्त
त्स्वबंधेषु इहस्मार्तमंत्रानादरेणामुमेव स्वेषामुपायमनुसंधाय स्वयंतु यापिभिराचा
यैरुपदेशसमये स्वाश्रितोज्जीवनायास्यैवोपदेशदानाच्चायोः ध्नमपास्यमंत्रित्वमुक्तम् ॥

योग
१

कर्मज्ञानेत्यादिना कर्मयोगनिष्ठैर्जपहोमादिना सहायतया स्वीकृतोऽयं कर्मयोगारंभवि
रोधिदुरितनिरसनेन तत्कर्मणोऽविच्छेदेनानुष्ठानं तत्समापयति ॥ एवमेव ज्ञानयोगनिष्ठैः स
हायतया स्वीकृतः खलु कर्मसाध्यज्ञानारंभविरोधिपापनिवर्तनेन ज्ञानमनुदिनमभिवर्द्धयं
स्तत्समापयति ॥ भक्तिनिष्ठैः सहायतया स्वीकृतोऽयं भक्तियोगारंभविरोधिपापनिरसने
न भक्तिविवृद्धिहेतुस्तां समापयतीत्यर्थः ॥ प्रपत्तेश्चाप्येतेन क्रियमाणोपकारमाह ॥ प्रपत्ता

कर्मज्ञानभक्तिषु निष्ठानां विरोधिनं निवर्त्यैतान् समापय
ति प्रपत्तौ प्रविष्टानां स्वरूपज्ञानमुत्पाद्य कालक्षेपस्य भो
गस्य च हेतुर्भवति ॥ ० ॥

विति ॥ अयमर्थः ॥ पूर्वोक्तकर्मादिवत् दुःशकत्वस्वरूपविरुद्धत्वरहिते सुशके स्वरूपानुरू
पे प्रपत्त्युपाये प्रविष्टानां तत्स्वरूपभगवत्पारतंत्र्यलक्षणस्वरूपज्ञानं विशदमुत्पा
द्याथानुसंधानादिना कालक्षेपहेतुर्भवति ॥ ममसर्वदा मधुक्षीरमन्मत्तेचलक्ष्मीव्यासु
ग्धस्य नामैवेत्युक्तप्रकारेण प्रतिपाद्यवस्तुवत्स्वरूपभोग्यत्वाद्भोगहेतुश्च भवतीति ॥ अ
थ ज्ञातव्यसकलार्थप्रतिपादकत्वरूपवैभवमाह ॥ ० ॥ १

अथ प्रकारान्तरेणाप्यस्यैव वैभवमाह यथानुसंधानेनेति सर्वोऽपि मंत्रः स्वचारणत्वेन विश्वस्यानुसंधानं न कार्यकरः अयं तु स्वस्मिन्नुच्चारणात्वविश्वासपूर्वकत्वलक्षणाक्रमं विना सांकेत्यपरिहासस्तोभहेलनमेव चेत्तूक्तप्रकारेणानुसंधाने कृते रक्षकत्वरूप स्वस्वरूपात्प्रच्यवत इत्यर्थः अथास्य सर्वापेक्षितप्रदत्वलक्षणं वैभवमाह अयं चेत्यादिना

यथानुसंधानविधानमननुसंधानेपि स्वस्वरूपात्प्रच्यवते
अयं च कुलं ददातीत्याद्युक्तप्रकारेण सर्वापेक्षितप्रदो भवति ।
ऐश्वर्यकैवल्यभगवल्लाभकामेभ्यस्तान्ददाति ॥ ० ॥

अयं मंत्रश्च कुलं ददातीत्युक्तप्रकारेण तत्तदधिकारानुगुणं सर्वफलप्रदो भवतीत्यर्थः एतद्विवृणोति ऐश्वर्येत्यादि ऐहलौकिकमैश्वर्यं स्वर्गाद्यं पारलौकिकं कैवल्यं भगवल्लाभं च मंत्रोयं साधयिष्यतीत्युक्तप्रकारेण ऐहकं पारलौकिकं चैश्वर्यमात्मरूपं कैवल्यं परमं पुरुषार्थलक्षणं भगवल्लाभं च कामयमानेभ्योऽधिकारिभ्यो जपहोमादिना स्वयं साधनं भवन्तान्पुरुषार्थान्ददातीत्यर्थः अथ कर्माद्युपायसहकारित्वलक्षणं वैभवमाह

20

नर्भविनानुसंधानात् अनेन कालक्षेपं न क्षिपतीत्युक्तौ न विरोधः वाचकस्य सर्वसाधनता
मर्थ्यसत्त्वेपि एतद्वाच्यमन्त्रे किमिति श्रद्धां कुर्वन्नीत्यत्राह वाचकादिति अयमर्थः स्वयं सर्वे
फलसाधनत्वे साधनान्तरसहकारितया कार्य्यसाधनत्वे चास्य शक्तिपरिपूर्णोवर्ण्ये मपे
नर्त्तुपेक्षया पूर्वोक्तप्रकारेणैतन्मन्त्रराजवचनानि पूर्वाचार्य्याः श्रद्धां कुर्वन्नीत्यत्र हेतुः उपे
यान्तरपरम्परयाहमेमं मन्त्रं साधनत्वेन स्वीकुर्वेति येचोपायान्तरपरम्परयास्महकारितया।

एतस्य ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमुत्पत्तेः पश्चात्कविस्मरामीत्युक्तप्रकारेणानेन
विनान्येन कालेन क्षिपेति वाचकाद्वाच्ये श्रद्धाहेतुरीश्वर एवोपायोपेया
वितिस्थितिः ॥

स्वीकुर्वेति तद्द्वैलक्षण्येन तदुपायोपेयानुभावपीश्वर एवेति प्रति
पत्त्यावस्थितिरिति एवंश्रीमन्त्रस्योपायान्तरपरम्परयोपायत्वे यथाविध्येवानुसंधेयत्वस्व
पवैभवं स्वयमेव क्रियाचार्य्यभावावस्थितेनेश्वरेण प्रकाशितत्वप्रयुक्तमस्याधिकं
सकलशास्त्रापेक्षया सकलमन्त्रापेक्षया चार्यापेक्षयाचातत्त्वकमहत्त्वम् स्वक्रमेणा
नुसंधाने विश्वकार्यकरत्वरूपमपेक्षितसकलफलप्रदत्वरूपकमप्युपायसहकारी
त्वरूपं चोत्कर्षं ज्ञानमसकलार्थप्रतिपादकत्वप्रयुक्तमहत्त्वं प्रतिपाद्यार्थगौरवं ॥ २०

अन्यत्सर्वमिति आत्मोज्जीवनहेतुभूतान्यानि ज्ञातव्यार्थविशेषाः सर्वेप्यस्मिन्वर्तन्त इत्यर्थः ज्ञा
स्व तव्यार्थाः कतीत्यत आह नेत्येति स्वस्वरूपपरस्वरूपपुरुषार्थस्वरूपोपायस्वरूपविरोधिस्वरू
पाणि पञ्चार्था इत्यर्थः प्राप्यस्य ब्रह्मणो रूपं प्राप्तुश्च प्रत्यगात्मनः प्राप्त्युपायं फलं प्राप्तेस्त
था प्राप्तिविरोधि च वदन्ति सकला वेदाः सेतिहासपुराणकाः मुनयश्च महात्मानो वेदवेदा
र्थवेदिन इत्युक्तप्रकारेणैतदर्थपञ्चकमेव हि सकलवेदशास्त्रप्रतिपाद्यं तस्मात्तत्संग्रह
भूतस्यास्य मन्त्रस्यैव प्रतिपाद्यम् अर्थपञ्चकं तु प्रणवेन प्रत्यगात्मस्वरूपं नमसा विरोध्युपाय

अन्यत्सर्वं वदन्तीत्युक्तप्रकारेण ज्ञातव्याः सर्वेप्यर्था अस्मिन्वर्तन्ते ते च पं
चविधाः पूर्वाचार्या एतदर्थज्ञानात्स्वैश्चात्मन उज्जीवनायानुसंदधते ॥

स्वरूपं नारायणपदेन परस्वरूपं तत्र चतुर्थ्या फलस्वरूपं च प्रतिपादयति अथैतन्मन्त्रार्थवैभ
वमाह पूर्वाचार्या इति नाथयामुनयतिवरैर्हि पूर्वाचार्यैस्तदानीमहं नोन्मत्त इत्युक्तप्रका
न रेणैतन्मन्त्रार्थज्ञानात्स्वैश्चात्मनोऽनुसंधीयते एतदर्थज्ञानेनानन्यप्रयोजनतया त्वत्पदं न त्यजामि त्प द
न विस्मरामीत्युक्तप्रकारेण एतन्मन्त्रार्थेन विना अन्येन केनचिद्विद्वद्भिः कालक्षेपं
न कुर्वन्ति यथा वेदशास्त्रैर्हि स्वहरिसङ्गिभिः कालक्षेपे क्रियमाणेऽपि तेषामेतन्मन्त्रार्थो

परिष्टादिति चोक्तप्रकारेण अष्टाक्षरात्मकः पदत्रयात्मकश्चेत्यर्थः अस्याष्टाक्षरत्वाति
रूपणास समये ॐ मित्येकाक्षरमिति प्रणवस्यैकाक्षरत्वेन नम इति द्व्यक्षरे इति नमसो द्व्य
क्षरत्वेन नारायणायेति पंचाक्षराणीति नारायणपदस्य पंचाक्षरत्वेन चतुर्थ्या प्रति
पादनात् समस्तनारायणपदेनापदविभागेन षडक्षरत्वे संपाद्यप्रत्वेन विनाष्टा
11 क्षरत्वोपपत्त्यापत्तौऽवैदिकत्वेनानादरणीयः पदत्रयार्थस्य भेदाकांक्षायामाह
पदत्रयमिति तान्यर्थान्विवृत्ददयति तत्रेति एतदभिप्रायेणैव पूर्वं स्वरूपानुरूपं प्राप्यं स्वरूपं

अयं चाष्टाक्षरस्त्रिपदः पदत्रयं चार्थत्रयमाह तत्र शेषत्वंपा
रतंत्र्यं कैंकर्यं च तत्र प्रथमपदं प्रणव अत्र अ इति उ इति म इ
ति च त्रीण्यक्षराणि ॥

चेति वाक्यार्थो वर्णि तः तत्र प्रथमं पदमाह तत्रेति तथा
च श्रुतिः ओमित्यग्रे आहरेदिति स्मृतिश्च प्रणवाद्यं नमो मध्यं नारायणपदं तन्मंत्रमष्टा मं
क्षरं विद्यात्सर्वसिद्धिकरं नृणामिति अथ प्रणवार्थं विवक्षुस्तस्याक्षरत्रयात्मकता
माह अ चेति अयं प्रणवोऽसंहिताकारेण अक्षरत्रिपदोऽर्थत्रयं बोधयति संहिता
कारेणैकाक्षर एकपद एकार्थबोधकश्च उक्तस्याक्षरत्रयस्योत्पत्तिक्रममाह ॥ ११

विशेषं च निरूपयामास तस्मादेतन्मंत्रप्रभावः सर्वजनस्तुत्यहृद्यतया दर्शितः अथैतन्मं
त्रस्य द्विधा वाक्यार्थमाह एतत्प्रतिपाद्येति श्रीमंत्रस्य प्रतिपाद्यार्थः शेषत्वपारतंत्र्यरूपमात्म
म स्वरूपं तत्स्वरूपानुरूपं कैंकर्यलक्षणं प्राप्यं च शेषत्वरूपस्वरूपम् तत्स्वरूपानुरूपोपायः
तल्लभ्यं फलं चेत्यर्थः तत्र प्रथमयोजनायां प्रणवनमोभ्यां स्वरूपं नारायणपदेन प्राप्यं
चोक्तं अनंतरयोजनायां प्रणवेन शेषत्वं नमसोपायः नारायणपदेन फलं चेति विवेकः

एतत्प्रतिपाद्योर्थः स्वरूपं स्वरूपानुरूपप्राप्यं च स्वरूपमुपायः
फलं चेति वा फलप्रकारः प्रमेयरत्नेर्चिरादिगतश्चोक्तः ।

फलविशेषः कीदृश इत्यत्राह फलेति अयमर्थः आत्मनः प्राप्यभूतं फलं अर्चिरा
दिमार्गेण परमपदं प्राप्य परिपूर्णो भगवंतमनुभूय तदनुभवजनितप्रीतिप्रेरणया कि
यमाणाशेषशेषवृत्तिरिति अयमर्थः संगृहीतः प्रमेयरत्ने विस्तरेणार्चिरादिगतिश्चो
चोक्तस्तत्रैव ज्ञातव्य इति अथास्य प्रतिपदमर्थं विवक्षुः प्रथमम् अक्षरपरसंख्यामाह :
अष्टं चेति अयं मंत्रः ॐमित्येकाक्षरं नम इति द्वे अक्षरे नारायणायेति पंचाक्षराणी
त्यष्टाक्षरः छंदस्सा गायत्री चेति ॐमित्यग्रे व्याहरेत् नम इति पश्चात् नारायणायेत्य

मु रु. नत्रेति एतदक्षरत्रये प्रथमोऽकारः नामरूपं च भूतानां कर्मणां च प्रपंच नेवेद शब्देभ्य ए
वादौ देवादीनां च कारस्तदुक्तं प्रकारेण लौकिकशब्दकारणभूतं वेदं प्रति प्रणवाद्या
२२ स्तथा वेदाः ॐकारप्रभवा वेदा इत्युक्तरीत्या कारणभूतस्य प्रणवस्य तस्य प्रकृतिलीन
स्य पः परः स महेश्वर इत्युक्तरीत्या स्वयं कारणभूतः अकारो वै सर्वा वाक् समस्तशब्दमू
22 लत्वादकारस्य स्वभावतः समस्तवाच्यमूलत्वाद्ब्रह्मणोऽपि स्वभावतः वाच्यवाचकसंबं
धतयोरर्थात्प्रतीयत इत्युक्तप्रकारेण समस्तशब्दकारणभूतः समस्तवस्तुकारण

तत्राकारः सकलशब्दमूलत्वान्नारायणपदसंग्रहत्वा
त्सकलजगत्कारणं सर्वरक्षकं नारायणमाह ॥

तथा सर्वरक्षकं सर्वेश्वरं प्रतिपादयन् नारायणपदसंग्रहभूतत्वात् यतो वा इमानि भू
तानि जायन्ते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंति तद्ब्रह्म सच सर्गकर्ता स
एव पातीत्युक्तप्रकारेण सकलजगत्कारणं सर्वरक्षकं स्वामिनं वदतीत्यर्थः अत्र प्रकृ
त्यर्थः कारणत्वं धात्वर्थो रक्षकत्वं अस्याकारस्य नारायणपदसंग्रहतया धातुसिद्धवाच
मवलंब्य रक्षकवाचकत्वं वक्तव्यं रवा॥

पात्रत्रयेति भूरिति ऋग्वेदादजायत भुव इति यजुर्वेदात् स्वरिति सामवेदात् तानि शुक्राण्यभ्य
तपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्त अकार उकार मकार इति तानेकधा समभरत्
तदेतदोमिति अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवः स्वरितीति च स्मृ ती
श्रुतिस्मृत्युक्तप्रकारेण सर्वेश्वरः ऋग्यजुःसामात्मकवेदत्रयात् भूर्भुवःस्वरिति व्याहृति
त्रयं प्रकाश्य तेभ्यस्तापस्सुवर्णमग्निनेव तद्व्याहृतित्रयं संकल्पेन प्रतप्य तस्मादकारोका

पात्रत्रयोदधिपूरयित्वा मथित्वा नवनीतोद्धारवत् त्रि
भ्यो वेदेभ्यस्त्रीण्यक्षराण्युद्धृतानि अतोऽयं सकलवेदसारः

रमकारान्दुदुहे धीरस्तेनैतदभिप्रायेण पात्रत्रयेत्याद्युक्तम् तत्फलितमाह अतोऽयमिति वे
दत्रयसारत्वेन समुद्धृतवर्णत्रयात्मकत्वात् प्रणवः सकलवेदसार इत्यर्थः एवमेतत्श्रुतिपा
ठोऽर्थ इत्यारभ्य एतावतामेवास्य वाक्यार्थमक्षरसंख्यापदत्रयस्यार्थत्रयप्रतिपादकत्वेन
त्रयप्रणवस्य ज्ञापयस्यामक्षरत्रयात्मकत्वेनस्याक्षरत्रयस्य वेदत्रयोत्पन्नत्वात् तत्समुदा
यरूपप्रणवस्य सकलवेदसारत्वे चोक्तेऽथोंकाराक्षरत्रयस्य केषेणार्थे विवक्षुः प्र
थममकारार्थमाह ॥

मुमुक्षूणामिति मलतः संसारमुक्तिपूर्वपरमपदं प्राप्तुकामानां मुमुक्षूणां निवृत्तो विरोधी
मिथ्याज्ञानेनाऽसंख्यापारेण मलिनदेहैश्च सहैतद्धि भक्त्यवाप्तिनिरूपः संसारसंबंधः प्रा
प्यत्वेनापेक्षितात्तु भगवदनुभवाद्यनुकूला परमपदप्राप्तिरित्यर्थः मुक्तानामिति । निवृत्त
संसाराणाम् अस्पृष्टसंसारगन्धानां भगवदनुभवजनितप्रीतिकारितकैंकर्यपराणां मु
क्तानां नित्यानां च विरोधी प्राप्त्येकोपि भगवत्सर्वेश्वरचरणकैंकर्यस्य स्वरूपानुरूपस्य विच्छे

मुमुक्षूणां विरोधी संसारसंबंधः अपेक्षिता परमपदप्राप्तिः मुक्ता
नां नित्यानां च विरोधिनी कैंकर्यहानिः अपेक्षिता कैंकर्यवृद्धिः ई
श्वरव्यतिरिक्तानामरक्षकत्वं प्रपन्नपरित्राणे उक्तम् ॥ ० ॥

दः उत्तरोत्तरकैंकर्यवृद्धिरपेक्षितेत्यर्थः इत्थं च तत्तदधिकारानुगुणविरोधिनिवर्तकोऽ
पेक्षितः प्रपत्तुनीश्वर एव रक्षकः इत्युक्तं भवति कथमीश्वरस्यैव सर्वरक्षकत्वम् माता
पितृप्रभृतिदेवतान्तरपर्यन्ता रक्षका न तद्वदित्यत्राह ईश्वरेति निरुपाधिकब
न्धुत्वेन सर्वकालेषु परिरक्षत्वेनेति सर्वेश्वरं विना औपाधिकबन्धवो मातापितृप्रभृ
तयोऽर्वाचीनदेवताश्च न रक्षका इत्यर्थः सहेतुकं प्रपन्नपरित्राणे उक्तमित्येवहृदयम् २३

किन्नामरक्षकत्वमित्यत्राह रक्षकत्वमिति रक्षकत्वमनिष्टनिवर्तकत्वेष्टप्रापकत्व
रूपेण द्विविधम् तस्मादीश्वरस्यचेतनरक्षकत्वं तत्तदुःखावहविरोधिनिवर्तने स्वरक्षावहा
पेक्षितप्रदाने चेत्यर्थः चेतनानां नितृत्यं विरोधिद्वयमपेक्षितं च किमित्यत्राह एतद्धिति
नत्तदधिकारानुगुणं भवतीत्यर्थः एतदेव विवृणोति संसारिणामिति देहाऽऽत्माऽभिमा

रक्षकत्वन्नाम विरोधिनिवर्तकत्वमपेक्षितप्रदत्वं च एतद्द्वयं तत्त
तदनुरूपं संसारिणां विरोधिशत्रुपीडादि अपेक्षितमन्नपानादि ॥

नितां शब्दादिविषयाऽनुभवरूपयात्रेत्यध्यवस्यतां नित्यं शत्रुजनोत्पादितपीडा
दिकमपेक्षितमन्नपानीयादिकमित्यर्थः शत्रुपीडादीत्यादिपदेन व्याधिव्याधिप्रभृति
प्रयुक्तपीडोच्यते अन्नपानादीत्यादिपदेन वस्त्राभरणगात्रसंयोगनालिंगनादयउच्यन्ते

मु मु स्थलेसवैत्रेतस्याश्चप्रतीतिनिश्चयात् तदक्षस्यान्वयवतस्तद्वाचकाकारेप्यन्वयोनियमस्य
क्तम्भवति पुनश्चास्मिन्नर्थेस्फीरीकर्त्तुमीश्वरत्वेनतद्वाचकयोरकारमकारयोर्द्वयोरप्येतस्या
२४ विद्यमानमनवरत्नान्वयंसद्दृष्टान्तमाह भर्तुरित्यादि अयमर्थः स्वस्याः शोभनरूपस्वरूपा
नुरूपं भर्त्तारं रमयितुं तच्छयैवास्तकत्व रूपस्वरूपानुरूपं प्रजां रक्षितुं तद्दोलांचापरित्य
27 जन्तीमातेव भर्तुरीश्वरस्यच प्रतिपादकं प्रथमपदमकारम् प्रजाभूतचेतनप्रतिपादकं च

भर्तुः प्रियायां प्रजायाः दोलां चापरित्यजन्तीमा
तेव प्रथमचरमपदेन परित्यजति श्रीने
द्रगोपकृत्सं चापरित्यजन्ती यशोदेव ॥ ०

रमपदं मकारं च तत्तद्विषये स्वस्याविद्यमानसंबन्धानुरूपेरमयितुं रक्षकत्वेऽप्यवलेपम
परित्यजन्तीति प्रागुक्तमर्थं दृष्टान्तविशेषेण द्रढयति श्रीनंदगोपमिति भार्याभूतस्वस्वरूपा
नुगुणं रमयितुं भर्तारं नन्दगोपमपरित्यजन्तीमातृभूतस्वस्वरूपानुगुणं रक्षितुं पुत्रं कृत्स्न
मपरित्यजन्ती यशोदेव । प्रथमचरमपदवाच्याचीश्वरचेतनौ द्वावपि न परित्यजन्तीत्यर्थः न
न्वत्रेश्वरशेषत्वमात्रमुक्तमनेन लक्ष्मीशेषत्वमपि अतः कथं तत्त्वीकारस्तत्राह ॥ ०

कारे तस्याः संबंधोऽनुसंधेय इति अत्र लक्ष्मीत्यनुक्ता श्रीत्युक्तिः श्रयते इति श्रीरिति व्युत्पत्तिसिद्ध

अथाऽस्मिन्पदेऽर्थबलादनुसंधेयेऽप्ययं पतित्वमाह *क्षणकालइत्यादि* अयमर्थः लक्ष्म्या
सह हृषीकेशो देव्याकारुण्यरूपया रक्षकः सर्वसिद्धांतेवेदांतेषु चगीयत इत्युक्तप्रकारेण
सर्वरक्षकस्य सर्वेश्वरस्य चेतनरक्षणसमये तदपराधस्वातंत्र्यप्रयुक्तोपेक्षां विहाय रक्षि
तुमिच्छां जनयितुं पुरुषकारभूतया लक्ष्म्याः सन्निधानस्यावश्यकत्वात् रक्ष
कथा च केऽस्मिंश्च विद्यमाना विनाभावस्य श्रीयत इति श्रीरिति व्युत्पत्तिसिद्धत्वेन नित्यसे

रक्षणकाले श्रीसंबंधस्यापेक्षितत्वादत्र श्रीसंबंधोऽनुसंधेयः क्षण
मपि वियुक्ता न भवति अत्र भगवत्सेनापतिमिश्रवाक्यं नह्यक्षः
स्थले त्यजति चेदेनत्सक्षरं त्यजति ॥ ० ॥ ६

अस्य च प्रकाशनार्थम् इत्यस्मिन्नकारे तस्य लक्ष्मीसंबंधो नियमेनाऽनुसन्धीय
त इत्यासोपदेशोऽनर्थ इति *अत्रेत्यादिना* अयमर्थः अत्र स्वानाधिके श्रीसेनापतियतिमि
श्रूक्तम् क्षणमपि विश्लेषयोग्या न भवामीत्युक्तप्रकारेण तस्य वक्षसि नित्यं वसन्त्या अ
स्या तद्वक्षसो वियोगे सति तस्या च केनत्सक्षरवियोगः स्यादिति अत्रेत्यध्याहार्यम् अन्य
था पूर्ववाक्यानन्वयापत्तिः एतेन वक्षः समन्वयस्यास्या नित्यत्वात् तस्यप्रतीति ॥

नित्यसेचाकर्तृत्वेनास्या ५

एतन्मिथुनेस्मोद्देश्यत्वादुभयोरपि न प्रत्येकमुद्देश्यता उभयोर्विश्लेषे हि रावणशूर्पण
खयोरिवानर्थ एव फलति उभयोराश्रयणेन लक्ष्मणविभीषणवत्तस्यावाप्तिः अ
यविभक्त्यर्थोस्मिन्वक्ष्यः प्रथमविभक्तिमाह अव्वेति अस्मिन्नकारे चतुर्थी जाता सुपां सुलुगि
सूत्रेण लुप्यत इत्यर्थः विभक्तेः नारेपुसनत्वः अपि चतुर्थीप्राप्तिः कथमिति शंकते चे
15 न्मैवेति समाधत्ते नारायणेति अस्याकारस्य चतुर्थ्यन्तनारायणपदसंग्रहत्वात्

तस्मादेतन्मिथुनमुद्देश्यमभूत् अत्र चतुर्थी प्राप्तासा लुप्यते चतुर्थीप्रा
प्तिः कथमिति चेत् नारायणपदसंग्रहत्वात् अनयेश्वरशेषत्वस्य च
ते शेषत्वं दुःखात्मकं हि लोके दृश्यत इति चेत् स नियमो नास्ति अभि
मतशेषत्वस्य सुखरूपतया दृश्यमानत्वात् त्यर्थः एतदनं
त्रापि चतुर्थीप्राप्ते
गीकारे उभयोः संग्रहविवरणत्वासिद्धेः विभक्त्यर्थमाह अनयेति इयं तादर्थ्ये चतुर्थी
त्वादीश्वरशेष इति बोधयतीत्यर्थः सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखमिति लौकिकन्याय
माश्रित्य शेषत्वं दुःखरूपमिति निश्चिन्वन्तो ग्रन्थमनुवदति शेषत्वमिति उत्तरयति स २५
नियमो नास्तीति अभिमतविषये शेषवृत्तिर्लोके सुखत्वेन दृश्यते अतः शेषत्वं चेत्

केनेचिदिति लोके कश्चिद्दासदासीप्रभृतिशेषवस्तुस्वीकारकाले स्वनाम्नैव हि क्रयपत्रं
लिखति न तु गृहिणीनाम्नापि तथापि गृहिणी हि शेषत्वं निरवहीयत एतेन तथैव राज्ञः केना
कारेणेश्वरशेषत्वमात्रप्रतिपादनेऽप्यस्माकं लक्ष्मीशेषत्वं सिद्धमित्यर्थः अथ पूर्वोक्त
हेतुं न तु दासीश्वरश्रियोः कदापि न पृथक्स्थितिरित्याह तस्मादिति उक्तपृथक्स्थितौ दृष्टा
न्तद्वयमाह यथाप्रभायाइति प्रभाप्रभावतोः पुष्पपरिमलयोश्च पृथक्स्थित्यभाववदित्य

केनचिच्छेषवस्तुस्वीकारकाले न गृहिणीनाम्ना विक्रयपत्रे विलिख्य
तेन तथापि गृहिणापारवल्लु केकस्मै क्रियते तेन द्वयं श्रियो दासभूताः तस्मा
न्न विश्लिष्य स्थितिरस्ति यथा प्रभायाः प्रभावतश्च पुष्पस्य परिमलस्य च

र्थः अनन्या राघवेणाहं भास्करेण प्रभा यथा अनन्या हि मया सीता भास्करेण प्रभा
यथेति प्रभाप्रभावतोरिवानयोः पृथक्स्थितिर्नास्तीति तयोर्वेदनाभावमेवाह रम्यते
प्रसूते पुष्पं तीमपि परिमलं हित्वा न गहित्पुरितोऽपरं पुष्पस्यानीय परिमलस्यानीया च भद्रा श्रियं
र्योमहः तस्मात्पुष्पपरिमलयोरिवैतयोः पृथक्स्थितिर्नास्तीत्यर्थात् दृष्टिं इति उक्तम
पृथक्स्थितिमनुवदन्नेतन्मिथुनं चेतनानामुद्देश्यमित्याह ॥ तस्मात् इति

सु.म. आत्माऽपहारेत्यादि वाक्यद्वयेन योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते किं तेन न
कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणेति सर्वपापतुल्यत्वेनोक्तात्मापहारो नाम स्वरूपस्य स्वातं
२६ अप्रतिप्रतिः स्वातंत्र्योपपत्तिदृष्ण्यामसत्वं वेत्तुकथं प्रकारे स्वरूपेणात्मीति भवतीत्यर्थः
अतः शेषत्वाभावकाले स्वरूपेणात्मीति द्वयम् एवं प्रकृत्यर्थमीश्वरकारणत्वं धात्वर्थे
सकत्वमर्थबलप्राप्तं स्त्रियः पतिर्नेव शपयसिद्धं चेतनं शेषत्व प्रति संबंधि शेषित्वं चाकारार्थम
भिधाय मध्यमाक्षरं मकारो नकारार्थं कुमार भजे स्थानप्रमाणेनेति तदेव भजते न तु मध्यमा

आत्मापहारो नाम स्वतंत्रत्वस्य अनुसंधानं स्वातंत्र्यदृष्ट्या तत्रात्मनि स्था
नप्रमाणे नोकारोऽवधारणार्थः अनेनेन रक्षे पोन भवतीत्युच्यते ॥

हुः तदेवाग्नि साह्ना युद्धत्यन्त्यपि सत्त्वचंद्रमाः इत्यादिष्वेवकारस्थाने उकारप्रयोगात् स्था
नप्रमाणेन कारोऽवधारणार्थ एवार्थो यस्मिन् यथा कः इत्यर्थः अवधारणार्थोऽन्ययोगव्य
वच्छेदोऽयोगव्यवच्छेदो वा अनेनावधारणेन कोऽभिधीयते इत्यत्राह अनेनेति अवधा
रणवाचकेनानेनोकारेण प्राक् शेषत्वेनोक्तोयमात्मा अन्यशेषो न भवतीत्युच्यते इ
त्यर्थः चतुर्थ्येश्वरशेषत्वे प्रतिपादिते कथमन्यशेषत्वप्रसंग इति चेदुच्यते ॥

दुःखरूपमेवेति नियमो नास्तीत्यर्थः अभिमतविषयशेषत्वस्य स्वरूपत्वे हितत्वमूल
मि कत्वात्तदत्रापि तुल्यमित्याह अकारेणेति ईश्वरस्यात्मकत्वप्रतिपादकेनाकारेण तद्रक्ष
णोपयोगिकल्याणगुणानामपि कथनात् ईश्वरविषयकमिदं शेषत्वं तादृशगुणहेतुक
मित्यर्थः अतोऽस्यापि स्वरूपत्वोक्तिरविरुद्धेति भावः नहि किमिदं शेषत्वमौपाधिके
नेत्याह शेषत्वमेवेति न केवलमभिमतविषयशेषत्वस्य स्वरूपत्वप्रयोजकं गुणकृ

अकारेण कल्याणगुणकथनाद्विशेषत्वे गुणकृते ॥ शेषत्व
मेवात्मनः स्वरूपम् शेषत्वाभावकाले स्वरूपमेव नास्ति ॥

त्य
नत्वमत्रापि वर्तते इत्येतावन्मात्रमपि तथ्यमिति निरूपणे स्वतन्त्रमात्मनि तज्ज्ञानं स्वामित्वे
ब्रह्मणि स्थितम् आत्मदास्यं हरेः स्वाम्यं स्वभावं च सदा स्मर इत्यभियुक्ताः स्वतः सर्वेशात्मा
नः परमात्मनः नान्यथा लक्षणं तेषां बन्धे मोक्षे च विद्यते इत्यादिभिरात्मनः स्वाभा
विकत्वाच्छेषत्वमेवात्मनः स्वरूपमित्यर्थः ननु कथं शेषत्वमेवेत्यवधारणम् ज्ञाना
नन्दस्वरूपस्यात्मवस्तुनस्तदभावेऽपि स्वरूपसम्भवादित्यत आह शेषत्वाभावेति शेष
त्वाभावकाले आत्मापहाररूपत्वात् अनुद्भुतपत्तेः स्वरूपं नश्यतीत्यमुमर्थं दर्शयति

आराध्यभूतेन हरिदेवानां भोग्यतया शेषत्वपावककल्पितस्य गुणस्य दर्शनस्पर्शनाघ्रः नहिं
ह्रीने स्फूर्ति प्रतिपादनवत् प्रा हृशेषीभूतेश्वरशेषभूतस्यात्मनः सर्वप्रकारेणेइयतां संसारि
णां शेषकरणमित्यर्थः एवं कूरस्यात्मशेषत्वस्य निवृत्तिरेव आत्मनः प्रधानापेक्षितं प्राप्य ति
क्तास्थैर्यं स्थिरीकरोति भागवच्छेषत्वादिति न केवलं लक्ष्मीशेषत्वात्प्रधानमित्येतावन्मात्र
म् अपितु भगवच्छेषत्वादन्यशेषत्वनिवृत्तिरेवात्मनः प्रधानमित्यर्थः अत्र प्रमाणमाह

संसारिशेषीकरणम् भागवच्छेषत्वादन्यशेषत्वनिवृत्तिरेवप्रधानम् वि
स्मृत्याप्यन्यमसेवमानाद्युक्तत्वात् अनेन तस्मादत्रेरप्यशक्तोपयु
क्तो भवतीत्युच्यते ॥ सेवाहं वदताश्रीभक्तिसारेण भागवतत्व

विस्मृत्यापीति यमकिंकर
स्त्रणकथनावसरे स्वामिनो नामानि विस्मृत्यापीतरविषये शेषवृत्तिमकुर्वन्नित्युक्तत्वादि
त्यर्थः ईश्वरशेषभूतस्यात्मवस्तुनः स्वशेषत्वं परशेषत्वमित्युभयमप्यन्यशेषत्वमेव
अतउभयमप्ययमुकारो निवर्तयतीति वक्तिगमयति अनेनेति अन्यशेषत्वनिवर्त
केनानेनोकारेणान्यशेषत्वस्य निरस्तत्वात् स्वस्मादस्मात्मवस्तुनोपयुक्तम्भवति स्वेन संसारि
भ्यश्चानोपयुज्यत इत्ययमर्थ उक्त इत्यर्थः इत्ययमुकारार्थ उक्तः अयतनीयमकारार्थं वष्टे २२

लोके एकस्य शेषभूतागृहक्षेत्रपुत्रदासाश्रयेषामपि शेषभूता दृश्यन्ते तस्मात्तादृशमन्यशेष
त्वमस्मिन्नपि वर्त्तते इति शंकापोनदवमाल्लीतिप्रतिपादयन्ययमुकार इति किंवायमुकारो लक्ष्मी
शेषत्वप्रतिपादक इति वदंतोपि संतीत्याह महालक्ष्म्या इति अकारश्चित्स्वरूपस्य विष्णोर्वाचक इ
ष्यते उकारश्चित्स्वरूपायाः श्रियो वाचीतयाविदुः मकारस्तु तयोर्दास इति श्रुणावलक्ष्मणमिति
अकारेणोच्यते विष्णुः सर्वलोकेश्वरो हरिः उद्धृता विष्णुना लक्ष्मीरुकारेणोच्यते सदा मकारस्तु त
योर्दासः श्रीनारायणयोः सदा आत्मनः शेषभूतस्य वाचकः श्रुतिचोदित इत्यादिभिर्भगवच्छा

महालक्ष्म्याः शेषदेशत्वमप्यतद्वयापि वदन्ति ततोऽप्यन्यशेषत्वनिवृत्तिरेवप्र
धानम् देवशेषभूतपुरोडाशस्य शुनेदानवत् ईश्वरशेषस्यात्मवस्तुन

स्ते अकारस्य भगवद्वाचकत्वेनोकारस्य लक्ष्मीवाचकत्वेन मकारस्य तदुभयशेषभूतजी
ववाचकत्वेन चोक्तत्वात् उकारमवधारणार्थमनंगीकृत्य लक्ष्मीवाचकत्वांगीकारेणाय
मुकारः श्रीशेषत्ववाचीत्यपि निर्वहितीत्यर्थः तदपेक्षयापूर्वयोजनैव मुख्येत्याह ततोः
त पीति महालक्ष्मीशेषत्वं प्रागुक्तभगवच्छेषत्वविरोध्यन्यशेषत्वनिवृत्तिरेवप्रधानापे
क्षितेत्यर्थः नन्वन्यशेषत्वं किं तथाक्रूरमित्यत तत्स्यक्रौर्यं सदृष्टांतमाह देवेति

अनेनेति पंचविंशाक्षरेण ज्ञानवाचिनानेन मकारेण शेषत्वाश्रयं आत्मा ज्ञातो नान्यपरत्वे
न तादृश इत्यात्मनो व्यावृत्तिरुक्तेत्यर्थः ननु देवोहं मनुष्योहं स्थूलोहं कृशोहमिति देहे अहंबुद्धि
व्यवहाराणां दृश्यमानत्वाद्देहमर्थस्यात्मनः कथं देहाद्विलक्षणत्वमित्यत्राह देहेति अ
नेकहेतुभिर्देहप्राणानात्मत्वे साधयद्भिरात्मनस्तेभ्यो व्यावृत्तिस्तत्त्वशेखरे व्यक्तमुक्तानेवं देह
18 वेत्यर्थः ननु धर्मिस्वरूपकथनपूर्वकं तद्व्यावृत्तिर्न शेषत्वकथनस्य प्रसक्तेपि प्रकरणे

अनेनात्मा ज्ञातेति देहाद्यावृत्तिरुक्ता भवति । देहाद्यावृत्तिं तत्त्वशे
खरे व्यवोचाम परिमलेन तेजसा च पुष्परत्ने एवं शेषत्वेन आत्मा
ह्रियते ह्यन्यथा आत्मनान प्रयोजनमित्युक्तप्रकारेण त्याज्यः ए
तज्ज्ञापनाय शेषत्वमुक्त्वा आत्मानमाह ।

प्रथमं शेषत्वमुक्त्वा अनन्तरमात्मनः कथनं कथमित्याशंकायां तत्र हेतुमाह परिमले
नेत्यादिवाक्यत्रयेण परिमलाश्रयत्वात् पुष्पं यथा ह्रियते प्रभाश्रयत्वाद्रत्नं यथा रत्नमेवं
शेषत्वाश्रयत्वादात्मा ह्रियते शेषत्वाश्रयत्वाभावे तु भगवच्छेषत्वरहितेनात्मनान १८
स प्रयोजनमित्युक्तप्रकारेण त्याज्यो भवतीत्येवं शेषत्वस्यातिशयज्ञापनाय शेषत्वो

भकार इति भूतानि च कवर्गेण चवर्गेणेन्द्रियाणि च टवर्गेण तवर्गेण ज्ञानगन्धादयस्तथा
मनः पकारेणैवोक्तं फकारेणत्वहंकृतिः बकारेण भकारैर्महान् प्रकृती रुच्यते आत्मा तु मम ९
कारेण पंचविंशः प्रकीर्तितः इत्युक्तत्वात् पृथिव्यादिप्रकृत्यंतानां चतुर्विंशतितत्वानां वाचका
नि ककारादीनि भकारांतानि चतुर्विंशत्यक्षराणि मकारस्तु पंचविंशतितमो मननज्ञानइति
धातोर्मन अवबोधन इति धातोर्निष्पन्नत्वाज्ज्ञानवाची पंचविंशोऽयं पुरुषः पंचविंशस्या

मकारः पंचविंशाक्षरो ज्ञानवाचकश्च तस्मादात्मान
माह अयं च समष्टिवाचको जात्येकवचनश्च ॥ ०

त्मा भवतीत्युक्तरीत्या पंचविंशकम् विज्ञानात्मा पुरुषः विज्ञाता रसरेकेन विज्ञानीया
दित्युक्तप्रकारेण ज्ञानस्वरूपं ज्ञानगुणकं चात्मानं वदन्तीत्यर्थः पूर्वोक्तशोपत्वस्य सर्वस्या
धारणतया त्रिविधात्मवर्गस्य वक्तव्यत्वादाह अयं चेति एवमात्मवाचको मकारः आत्म
समष्टिवाचक इत्यर्थः एकवचनांतस्यैकस्य समष्टिवाचकत्वमित्याह जातीति व्रीहिसम्
हविषयके एको व्रीहिरिति प्रयोगे एकवचनस्य जात्यभिप्रायकत्वदर्शनादिदमप्यात्म त
जात्यैकवचनमित्यर्थः एतत्फलितमात्माकारमाह

अकारेत्यादिना अकारेण रक्षक ईश्वर उक्तो मकारेण रक्ष्यमाणमवस्तु उक्तं चतुर्थ्यार
क्षणहेतुः शेषत्वरूपाप्राप्तिरुक्ता रक्षणफलमात्मवस्तुनो ऽनन्यार्हत्वपादि नियोगश्चे
त्यनन्यार्हत्ववाचिनो कारेण रक्षणफलमुक्तमित्यर्थः इत्यमस्मिन् मंत्रे प्रथमपदस्य प्र
णवस्यार्थ उक्त इतः परमुपरितनपदार्थविवक्षुः प्रथमं मंत्रशेषस्य प्रणवविवरणत्वमा
ह मंत्रशेषइति अत्र विवरणं नाम प्रस्तुतार्थोपयुक्तार्थोपन्याससहितमुक्तार्थविशदी

अकारमकाराभ्यां रक्षकरक्ष्यावुक्तौ चतुर्थीकारेण च रक्षणहेतुभूता
प्राप्तिः फलं चोक्तं मंत्रशेषः प्रणवं विवृणोति उकारं विवरणं नमः ॰

करणम् तदुक्तं व्यादिकेशरिमिश्रीयप्रकाशे उक्तार्थविशदीकारयुक्तार्थानवबोधनं
म मतंमिवरणं तत्र महिता नो मनीषिणामिति विवरणलक्षणम् विवरणप्रकारमा
ह उकारेत्यादिना अन्यशेषत्वनिवर्तकेनोकारेण मेषत्यानमत्वेनोक्तमात्माने व्यक्त
रा मुक्तानैस्वच्छेषत्वत्रिवर्तयतीत्यतो नमः शब्द उकारविवरणमित्यर्थः रक्षकस्येश्वर २८
स्य स्वरूपं रक्षं चेतनाचेतनात्मकं जगद्रक्षणोपयोगिगुणादिकं रक्षणप्रकारंश्च ॥

क्तिपूर्वकमात्मोन्मेष इत्यर्थः एवं परत्रयात्मकेन प्रणवेन स्थिरीकृतमर्थमाह एवमिति आमु
क्तसर्वप्रकारेण प्रणवेन कृत्स्नपुरैकशरणस्येत्यकारार्थो दासइति शेषत्वाश्रयवाचिमकारा
सो र्थमिति शेषोदासीनभावामित्यन्यशेषत्वनिवृत्तिवाचकोकारार्थो वहंतोपाकालसूरिणा प्रण
वार्थानुसंधानप्रकारेण जीवपरयोः शेषशेषिभावसंबंध उक्त इत्यर्थः किंच श्रीमद्योगि
सूक्त्यनुसारेण शेषत्वप्रतिसंबंधिमिथुनमिति निर्णायितुमाह अनेनेति अनेन प्रणवेन क रा

एवं प्रणवेन कृत्स्नपुरैकशरणस्य दासोऽहं नान्येषामिति उक्तप्रकारेण जीवप
रसंबंध उक्तः अनेन च कमलालयानायकमेकमेव प्राप्नोतीति ज्ञानमित्युक्तं भवति

मलालयानायकमित्यकारवाच्यशेषत्वप्रतिसंबंधीनं श्रियः पतिमेकमेव प्राप्नोतीति
चतुर्थ्येकारोक्तानन्यार्हशेषत्वप्रयुक्तमात्मनस्तदेकपरत्वं ज्ञानमिति तादृशशेषत्वाश्र रे
यत्वप्रकारेण प्रतिपादिते ज्ञानेऽकनिरूपणीयमात्मानं च प्रतिपादयद्वचनानुसारे
ण जीवपरसंबंध उक्त इत्यर्थः एवमकारोत्तपदार्थप्रधाना योजना कृता अथ धात्व
र्थप्रधानां योजनामाह ॥

पु

५ परद्वयार्थेऽर्थेकोक्त्वाह तथा चेति पदक्रमं परित्यज्य व्युत्क्रमेण विवरणं निषेधस्य निषिध्यो क्तिपूर्वकत्वाद्वयवकत्वान्नमं तेषु जनन सर्वे मिलितवन्ति निषेध्यपूर्वकं निषेधमुच्यत इति योजनीयं अमुमर्थं पदं द्वयप्रतिपाद्यं स्वरूपमेवाह नत्विति नतरेषां च शेषभक्तो न भवतीत्यन्यशेषत्वनिषेध कस्योकारस्य विवरणेन नमसा नेनेतरशेषः इति विवरणे कर्त्तरि स्वशेषभक्तो नेति कथमित्विवरण

२० तथा च नमः इत्यनेन स्वस्मात् उपयुक्तो न भवतीत्युच्यते इतरशेषत्वस्यापि
स्वैलक्षण्यप्रदर्शनेन निवर्त्तयितुं शक्यः स्वशेषत्वे तु ताहृश्ययोग्यतापि
न प्रपतति अनेन न विरोधी निवर्त्यते स च त्रिविधः स्वरूपविरोधी उपायवि
रोधी प्राप्यविरोधी चेति ॥१०

मित्यत्राह इतरेति अन्यशेषभूतस्यात्मनः शेषत्वस्येष्टत्वादितरेभ्यः स्वस्य सर्वकारणत सर्वरक्षकत्व सर्वशेषित्वादिवैलक्षण्यप्रदर्शने ताहृशदर्शनतो निवर्त्तयितुं शक्यः स्वशेषत्वदर्शनायां तु त्वं मदर्थमुक्ते अहं मदर्थमिति वस्तुकिं विनाशेषत्वस्यानिष्टत्वात् निवर्त्तने योग्यतापि न प्रपततीत्यर्थः उक्तमर्थं प्रकारान्तरेणाह अनेनेति विरोधिनस्त्रैविध्यमाह स चेति त्रैविध्यमेव स्फुटयति स्वरूपेति प्रथमपदोक्तस्वरूपविरोधी मध्यमपदेऽर्थसिद्धस्योपायस्य विरोधी उत्तरपदोक्तप्राप्य

विरोधी चेत्यर्थः इदं च नमः पदं का
काकादिन्यायेन पूर्वोत्तरपदोक्तस्व
रूपप्राप्यविरोधिनावपि निवर्त्तयि

विशदमवदन्नारायणपदमकारविवरणम् नाकिंचित्करत्वेनः शेषत्वं अकिंचित्करस्य शे
षत्वानुपपत्तिरित्युक्तप्रकारेण किंचित्कराभावे शेषत्वसिद्ध्यभावात् तत्सिद्धिहेतुभूतकिं
चित्कारप्रतिपादिका चतुर्थी शेषत्वाश्रयात्मवस्तुप्रतिपादकं मकारं विवृणोति मकारवाच
स्यात्मनो नित्यत्वैकरूपत्वं बहुत्वैः सह प्रतिपादकं नारपदमेव मकारविवरणमित्यप्याहुरि
त्यर्थः अक्षरक्रमेण विवरणे कर्तव्येऽपि व्युत्क्रमः कथमित्यत आह अक्रमेणेति अक्षराक्र

अकारं विवृणोति नारायणपदम् मकारं विवृणोति चतुर्थी नारपद
मित्यपि वदन्ति अक्रमेण विवरणं विरोधि न वै तेनानुभवस्यैकत्वेन
त्वात् नमः नेति मदर्थपदद्वयम् मदन्येनेन स्वस्मादुपयुक्तस्य सुभाते
नेति तन्निषेधपरे ॥

मेणविवरणमकारवि वरणभूतनारायणपदोक्तस्याविरोधिभूतमाहं
कारममकाराद्वीत्रमसानिवर्त्यपश्चादनुभाव्यत्वादित्यर्थः अथ मध्यमपदस्य नमसोऽर्थवि
वक्षुस्तत्रादौ नरपदमेदमाह नमइत्यादिना पदद्वयस्याप्यर्थमाह मदनीत्यादिना मइति
षष्ठ्यन्तमकारेण मकारवाच्यस्यात्मनः प्रागुक्तानादर्थ्यप्रतिकोटित्वाद्विनस्यज्ञापनात्
स्वस्मादुपयुक्तस्यात्मनेने नेति निषेधवाचिना नञा तन्निषिध्यत इत्यर्थः

रि

मु॰मु ममकारौ विरोधिनाविति तत्कौ ययोस्तन्निवृत्तौ सामीचीनं चाह मइतीति चेतनस्य परामर्शस्तस्मिन्
स्वीये च वस्तुनि ममइत्यक्षरद्वंद्वं तदा मयस्य वाचकमित्युक्तप्रकारेण मइत्यस्मिन्नहंकारममकारयो
२१ र्ज्ञायमानत्वात् नमस्मिन्निति तस्यात्मनः स्वरूपं त्रपयति नमइति नकारोऽन्वयः स्वरूपस्योज्जीवन
मित्यर्थः अक्षरत्रयमेवेन्मन्त्रस्यास्य संग्रहणः पदम् ममेति अक्षरेणैवमन्तेनमेमेति चणम्यतमिति

21

मइति स्वरूपनाशनम् नमइति स्वरूपोज्जीवनम् इदं स्वरूपमु
पायफलं च दर्शयति । देवेपरस्य लायनमस्करोतीत्युक्त्वा
स्वरूपं दर्शयति ॥ ०॥ श्रीमते रामानुजाय नमः

ह्युक्तम् न केवलं स्वरूपोपायपुरुषार्थविरोधिनिवृत्तिमात्रं वदति किंतु स्वरूपादित्रयं चैवं काश प्र
यतीत्याह इदमिति तदुपपादयति देवेत्यादिना भगवदभिमतदेशपर्यन्तगरोपतोक्तिसम
येन नमः शब्दस्योक्तत्वात् स्वरूपमुक्तमित्यर्थः ॥०

विरोधित्रयनिवर्त्यस्वरूपमाह स्वरूपविरोधीत्यादिवाक्यत्रयेण स्वरूपविरोधी अहम्मदीयइत्यध्यव
सायः तन्निवृत्तिस्तु अहं त्वं मदीयं च त्वमेवेत्युक्तप्रकारेणात्मात्मीयमुभयमपि तत्स्वप्रकारतया शेष

स्वरूपविरोधिनिवृत्तिर्नाम अहं त्वं मदीयं च त्वमेवेति स्थितिः उपायविरोधिनिवृ
त्तिर्नाम। दुःखं निवर्त्तयमावात्क्षकोन्तरहितोहमिति स्थितिः। प्राप्यविरोधिनि
वृत्तिर्नाम। त्वत्संतोषव्यतिरिक्ते। अस्मत्कामनानिवर्त्तयेति स्थितिः ॥ ०

भूतमित्यध्यवसायः उपायविरोधी स्वरक्षणे स्वान्वयः तन्निवृत्तिस्तु दुःखं निवर्त्तयमावात्क्षकों
न्तरहितोहमित्यध्यवसायः प्राप्यविरोधी स्वप्रयोजनत्वावगमः तन्निवृत्तिस्तुः त्वत्संतोषा
तिरिक्ते महापूर्णो निवर्त्तयेत्यध्यवसायइत्यर्थः। एवं स्वरूपोपायपुरुषार्थानां त्रयाणामप्यहंकार

पा

एतन्नमसः पूर्वमुपसन्नायाः प्रतिपत्तेरनन्नमसस्तत्पत्यक्ष्मग्रसपस्य वैलक्षण्यमाह ईश्वरइत्यादि स्वरूपे
स्वातन्त्र्यं भगवतइत्युक्तत्वात्स्वातंत्र्यैकरूप ईश्वरः स्वार्थ एव भवति चेतन्स्य हि स्वात्स्वार्थत्व
योग्यतारहितः परतंत्रस्वरूपोऽस्मिन्पक्षेऽप्येव भवति चतुर्थी मकारोत्तरशेषत्वन्त्वाच्छेषत्वविशिष्टस्या
त्मज्ञानत्ववलायात स्वार्थतायाः शेषत्ववलायात्परार्थतायाश्च समानो भवतीति नमसः पूर्व
पदेनोपसन्नाप्रतिपत्तिः नमसा तु परार्थैकस्वरूपाविद्ध स्वस्मा एव माभूदिकुर्वित्युक्तत्वात्दसै

२२ ईश्वरः स्वस्मा एव भवति स्वचित्परस्मा एव भवति श्रात्मा स्वस्मै परस्मै समानो भवतीति पूर्व
प्रतिपत्तिः नमसा तु स्वविद्ध स्वस्मा एव मम विनियोगोऽस्तीति प्रतिपत्तिः स च भोगद
शायां ईश्वरो यदा नाशयति तदा रक्षणीयमेतत्पविनाशप निवृत्तिः ॥

कप्रयोजनस्य विनियोगापेक्षा जायते इदानीं स्वस्माएवेत्युक्तमुपपादयति सचेत्यादिना त
याचतदुस्सैकप्रयोजन विनियोगो नाम स्वेन सह संभोगावसरे भोक्तेश्वरो दासं स्वीकर्तुं प्रवि
२ एपु मदात्मानं माद्दशैश्चर्यरूप इत्युक्तत्वात्दास्य स्वीकर्तव्यशिष्टपुत्रमोहेनैव तु को
विनियोगं कृत्वा शेषत्वं नाशयति चेन्मया रक्षणीयमिति नेत्यभावनयात्रयोगस्य विनाशप
तन्निवृत्तिरित्येवमनेन नाश्यनेकोपि हेतुरित्यत्राह ॥ २२

वेंकटेत्यादि वेंकटाचलवासिने नमः इति श्रीवेंकटाचलनाथस्य शेषभूतोऽहं न ममेति स्वरक्षणाद्या
श्रितरूपपारतंत्र्यस्योक्तत्वाद् द्वयोर्न्नस एवोपाय इति सिद्ध उपाय उक्त इत्यर्थः अंतर्दशायामित्यादि दा
स्यरसातिशयात्तस्य चरमदशायां वक्तुमादासोक्तिः तत्र नमः शब्दस्योक्तत्वात् फलमुक्तमित्यर्थः
अस्मिन्पदे तृतीयशेषत्वस्यार्थो हृदनुसंधेयत्वमाह प्राप्तमित्यादिना त्वदष्टाक्षरार्थभासेन मया
प्राप्तं त्वद्दासदास्यमित्युक्तप्रकारेणाहंकारममकारनिवृत्तिपूर्वकं भागवच्छेषत्वं यथावस्थितं प्राप्ता

वेंकटाचलवासिने नमः इत्युक्तत्वादुपाय उक्तः अंतर्दशायां नम उक्तिरित्युक्तत्वा
स दा त्फलमुक्तं प्राप्तं त्वद्दास्यमित्युक्तप्रकारेणात्र भागवतशेषत्वमनुसंधेयं केचिद
कार इत्याहुः अपरे उकार इत्याहुः ॥

एवं तस्मिन्नमसि तत्तत्काष्ठाभूतं भागवतशेषत्वमनुसंधेयमित्यर्थः एवमष्टाक्षरसंध्येयम
भागवतशेषत्वं पदांतरेऽपि केचिदनुसंधत्त इत्याह केचिदित्यादि चतुर्थ्यात्मनो भगवच्छे
षत्वस्योक्तत्वात् तत्काष्ठाभूतस्य भागवतशेषत्वस्यानुसंधानं तत्रैवोक्तमिति भावः अन्ये त्वाहु
शेषत्वकाष्ठायास्तृतीयशेषत्वपर्यंतत्वात् तत्त्वप्रतिपादकोकारे तदनुसंधानमुचितमिति
भावः त्रिष्वप्यर्थोत्पादकत्वाविशेषेऽपि मालिन्यनिवृत्तिस्थले तदनुसंधानमुचितमिति हृदयं

२३

नत्यादिनेऽप्रतिपत्तौ सकलसुकृतानि जातानीत्यर्थः एतेन विनेत्यादि एतत्पादेन
अप्रतिपत्त्या विनेश्वरप्रीणनार्थमनेन क्रियमाणानि यज्ञादीनि स्वपापविमोचनार्थं क्रि
यमाणानि कृच्छ्रचान्द्रायणप्रायश्चित्तानि च ईश्वरप्रीतेः स्वपापविमोचनस्य च हेतुताभा
वान्निष्प्रयोजनानीत्यर्थः एतेन सर्वाणीत्यादि एतत्पादेनाज्ञानेनेश्वरेणानमित्र

॥ एतेन विना क्रियमाणं यज्ञादिकं प्रायश्चित्तादिकं च निष्प्रयो
जनं एतेन सर्वाणि पापानि नश्यन्ति पुण्यानि सर्वाणि जायन्ते

नुग्रहाभिप्रायस्य क्रियमाणत्वात् तन्निग्रहरूपाणि सर्वाणि पापानि नश्यन्तीत्यर्थः पु
ण्यानीत्यादि एतत्संबंधसंबंधिपर्यन्तोपर्युपर्युपकारस्य क्रियमाणत्वात् संसारनि
वृत्तिमारभ्यैकैकप्रणेऽवाप्तिपर्यन्तं सर्वाण्यपि फलानि जायन्त इत्यर्थः इत्थं मध्यमप
दार्थोऽयं ॥ अथ नारायणपदार्थमाह ॥ ॥ २३

नाशयितुंहेतुरित्यादि ईश्वरो व्यामोहेन परादि नियोजयति तदाशयेनैव अभावे न पातकं योगेन नाश
यितुंहेतुः यो ब्रह्मैवात्मनः स्वरूपमित्युक्तत्वात् पूर्वं प्रश्नेण वक्तः चेत् पापी किं कर्तव्यभावत्वेन
वक्ष्यमाणत्वादुपरितनपद्येपि वक्ष्यत इत्यर्थः अथैतन्मात्रत्वं अप्रतिपत्तौ वैभवं वक्तुमुखेन वद
न्नेतत्सर्वं निगमयति एतज्ज्ञानमाहात्म्यादिना स्वस्मादेव मोक्षी कुर्वित्युक्तेति इत्येतन्मात्रत्वं

नाशयितुंहेतुः प्रागुक्तः उपरिष्टादपि वक्ष्यते एतज्ज्ञानोत्पत्तिकाले कृतकृत्यः
एतज्ज्ञानाभावे सर्वाणि दुष्कृतानि कृतानि एतज्ज्ञाने सकलानि सुकृतानि।
जातानि ॥

त प्रतिपत्त्युत्पत्तिसमये स्वस्य हितस्य कर्तव्यानि सर्वाणि कृतानि समाप्तिं गतानीत्यर्थः एत
ज्ज्ञानाभावकालइत्यादिना एतन्मात्रत्वेऽप्रतिपत्तिभावकाले किं तेन न कृतं पापं चौ
रेणात्मापहारिणेत्युक्तप्रकारेण सर्वाणि दुष्कृतान्यनेन कृतानीत्यर्थः एतज्ज्ञानइत्या
दिना एतज्ज्ञानोत्पत्तौ सकलसुकृतैः कृतैरभ्यस्यमानापाः दीप्तिर्वर्द्धमानतारे

तेचेति ज्ञानानंदामलत्वादयः स्वरूपनिरूपकधर्माः आदिपदेनानंतत्वमुच्यते ज्ञानशक्त्या
द्यो निरूपित स्वरूपविशेषणीभूत समस्तकल्याणगुणानांप्रधानभूताः ज्ञानशक्तिबलैश्व
वीर्य॰ शक्तितेजोरूपाः षड्गुणाः तादृशषाड्गुण्यायत्ताः वात्सल्यसौशील्यादय आदिनास्वामित्वसौलभ्य।

२४

तेच ज्ञानानंदामलत्वाद्यो ज्ञानशक्त्याद्यो वात्सल्य सौशी
ल्याद्यो विग्रहः कान्तिसौकुमार्यादयः ॥ ० ॥

द्यसंख्येयकल्याणगुणगणविशेषाः विग्रहः स्वासाधारणदिव्यमंगलविग्रहः एकवचना
न्तो जात्यभिप्रायोऽयम् नित्यदिव्यमंगलविग्रहम् इच्छागृहीत दिव्यमंगलविग्रहांश्चवद
न्ति अन्यथासमूहोक्तिप्रकरणविरोधात् इदंमहोपलक्षणपारार्थ्ययोः स्मृतम् कान्तिसौ २४
कुमार्यादयः नहि विग्रहानुगुणसौंदर्यसौकुमार्यलावण्ययौवनादयः

नारायणइत्यादिना नारायणपदम् नाराणामयनंयःसनारायणइति नाराःअयनंयस्यसना
रायणइतिचतत्रतत्पुरुषबहुव्रीहिरूपसमासद्वयसिद्धम् तत्रतत्पुरुषार्थमाह नाराणामिति
नाराःकइत्यत्राह नाराणीति नारपदम् रीङ्क्षयइतिधातोरुत्पन्नंरइतिरूपमक्षयिस्थिरवस्तु।
वाचि नञानत्रक्षयिस्थिरत्वेनिषिद्धत्वे अतोनरइतिक्षयाभाववन्नित्यवस्तूच्यते समूहार्थेऽण्

नारायणइति नाराणामयनमित्य
र्थः नाराणि नित्यवस्तुसमूहाः

दिहृहौ नारमितिनित्यवस्तुसमूहइत्युच्यते नाराणीतिबहुवचनेनतत्समूहबाहुल्यमुच्यते
अत्रनित्येतिनरपदार्थः वस्तुसमूहइतिनारपदार्थः समूहाइतिबहुवचनार्थश्चोक्तः ॥
नेकइत्यत्राह ॥

षएम यं परमपदं इदमपि पंचोपनिषन्मयत्वात्सम्महात्मकमेवेति नस्सम्महपरिगणनाविरो
धः पंचोपनिषन्मयत्वात्परमपदमपि सम्महात्मकमेवेति श्रीकृष्णपादाः प्राहुः एवं ज्ञाना
नैश्वर्यादिना स्वरूपनिरूपकधर्मोक्तिः न स्वरूपविशेषणकल्याणगुणानन्तानुगुण
प्रकाशकं दिव्यमंगलविग्रहं विग्रहगुणानौज्ज्वल्यादीन् तादृशसौन्दर्यानुरूपाणि कल्प
२५ वृक्षस्य पुष्पाणि दिव्याभरणानि तादृशाभरणैः सह विकल्प्यानि दिव्यप्रधानि सर्वमेतत्

द्वारपालाः गणाधिपाः मुक्ताः
परमाकाशम् प्रकृतिम् ॥

त्काननवंदिकाप्रधानमवेत्तत्पासमीपेऽनुभवंती दिव्यमहिषीतन्मिथुनैकैकर्षमाच
हतो नित्यसत्यानन्तकैंकर्योपकरणमतत्छत्रचामरादीन् तन्मिथुनस्य किंवा भविष्यती
ति भयं पुंकमानान् द्वारपालान् मंगलाशासनपरान्यापरीतो नगरस्य कान् गणाधिपान्त्रि
वृन्दसंसारानंतेः सहैकपीगले मणाके कर्यं कुर्वतो मुक्तान् तत्कैंकर्येकंपमेदं चोकाली प
लाविभूतिवैभवमाह प्रकृतिरित्यादिना प्रकृतिगुणत्रयात्मकजन्यासम्महात्मिकागुणत्र
यात्मकत्वाप्रलप्रकृतिरपि सम्महात्मिकेति कृष्णपादैरुक्तम् ॥ २३ २५

दिव्यभूषणानि आभरणचूर्णिकायां भाष्यकारोक्तानि किरीटादिनूपुरांतानि ताहृशदिव्यमं गलविग्रहसमर्पणीयान्यसंख्येयदिव्याभरणानि दिव्यायुधानि सौंदर्यस्याश्रितविरोधिनिर सनस्य च हेतुभूताः शंखचक्रगदासिशार्ङ्गाद्यसंख्येयाऽऽयुधविशेषाः लक्ष्मीप्रभृतिदिव्य महिष्यः श्रीवल्लभ एवंभूतभूमिनीलानायकेति हेवित्वामनुलीलयासहमहीदेव्यः सहस्र तथेति चोक्तप्रकारेण प्रधानमहिषी लक्ष्मीः तत्समाने भूमिनीले इतराश्चानेकमहिष्य

दिव्यभूषणानि दिव्यायुधानि लक्ष्मीप्रभृति
दिव्यमहिष्यो नित्यसूरयश्छत्रचामरादयः ०

इति कल्पपारैकल्पम् नित्यसूरयः अनंतगरुडविष्वक्सेनाद्याः संख्येयाः छत्रचामरादय कैंकर्योपकरणभूतच्छत्रचामरतालवृंतभृंगारपतद्ग्रहादयः द्वारपालाः चंडप्रचंडभद्र सुभद्रजयविजयधातृविधात्राद्यः गणाधिपाः कुमुदकुमुदाक्षपुंडरीकवामनशंकुकर्ण सर्वनेत्रसुमुखसुप्रतिष्ठादयः मुक्ताः प्राहश्वनरतुक्तप्रकारेण संसारसागरं तीर्त्वा नित्य सूरिसमानाकारतां प्राप्य निखिलकैंकर्यैनिरता असंख्येयचेतनाः परमाकाशं पंचोपनि

26

अयनमित्यादिना अयनपदस्याश्रयवाचित्वात् एतेषामाश्रय इत्यर्थ इत्युक्तम् अथ बहु
व्रीहिसमासार्थमाह किंचेत्यादिना न केवलमेतेषामाश्रय इति तत्पुरुषमात्रं किंतु एते
आश्रया यस्येति बहुव्रीहिरपीत्यर्थः एतेषामाश्रय इति षष्ठ्यन्तेन गुणानामुक्तत्वेपि एते आ
श्रया यस्येति षष्ठ्यन्तेन गुणान् विहाय केनापरपदार्थो वक्तव्यः गुणानां व्याप्यत्वोक्तावात्माश्र
याः न स्यादितोषप्रसक्तेः स्वगुणेषु ईश्वरस्यासौ गुणविशिष्टस्यैव हि व्यापकत्वं वक्तव्य

अयनमिति एतेषामाश्रय इत्यर्थः किंच एते आश्रया यस्ये
ति च भवति एताभ्यां द्वाभ्यां फलितानि परत्वसौलभ्य ०

म् निर्गुणस्य वस्तुनो अभावात् तदा व्यापकगुणा एव व्याप्याः व्याप्यगुणा एव व्यापक
गुणाः स्युः अत आत्माश्रयः तथा गुणेषु गुणिनो व्यापकत्वे नक्त तद्गुणेष्वपि व्यापक
त्वं वाच्यम् तद्व्यापकगुणेष्वपि गुणिव्यापकत्वं वाच्यं अतो ऽनवस्था एतत् क्रमपरादेः
स्वरूपमुक्तम् उक्तसमासद्वयफलितांशमाह एताभ्यामिति नाराणामयनं नार
अयनं यस्येत्युभाभ्यां स्वव्यतिरिक्तसमस्तवस्त्वाधारत्वरूपं परत्वं महतोपि चेतनाचेतन २६

ब्रह्मात्मानः मध्यच्छिद्रनिलीनहेमकणवत् प्रकृतौ वर्त्तमानाः प्रच्युतस्वरूपा आत्मानः काल
अहोरात्रादिविभागवत्तया समूहात्मकोऽविच्छिन्नप्रवाहः अहोरात्रादिविभागवद्वृत्तात्कालश्च स
क महोत्मैश्वर्यानिक्रमणपारैरुक्तम् एवं स्वरूपतो नित्यवस्तून्युक्तानि अथ प्रवाहतो नित्यान्याह म
हदादीत्यादिना स्वरूपेणानित्यत्वं नाम स्वतः पदार्थस्योत्पत्तिविनाशयन्त्येताभावः प्रवाहरू
पेणानित्यत्वं नाम उत्पत्तिविनाशवत्त्वः पूर्वकालीननाम रूपलिंगाद्यनन्यथाभावः महदा

ब्रह्मात्मनः कालः महदादिविकाराः अ
ण्डानि अण्डान्तर्गतदेवादिपदार्थाश्च ॥१०

दिविकाराः महत्तत्त्वादिपृथिवीपर्यन्तत्रयोविंशतितत्त्वानि अण्डानि एतैर्महदादिभिरार
ब्धानि अण्डानि तु सहस्रशः कोटिकोटिशः तानि चेत्युक्तप्रकारेणासंख्येयानि अण्डान्त
र्गतदेवादिपदार्थाः अण्डान्तर्वर्त्तीनि देवमनुष्यतिर्यक्स्थावराणि चेत्यर्थः एवं नारपदार्थ
उक्तः अथायनपदार्थमाह ॥ श्रीरामजी०

सकलविधवैधुर्येऽस्मिन्नहेतुत्यतेइत्यर्थः एवं वंधभूतेनेन द्विषयोक्रियमाणामुपकारमाह
अस्मद्धितार्थे स्थितिसमयइति अस्माकं तेन सह संबंधस्तत्काङ्क्षतेषामर्थसाधकतयास्थिति
समयेऽपि सोऽस्माकमर्थं साधयतीत्यर्थः एवमस्माकमन्यपरत्वेन स्थितिसमये सोऽस्मदर्थेन
या स्थिता किं करोतीत्याह एवीत्यादिना साक्षात्समीपमागत्याऽपेक्षितं गृहीतान्नीवनमल
ममानानन्तान्तुष्मोनिनः क्षुधितानात्मकुमशक्यत्वात् इत्ययथानन्तानंतितत्याणात्रोमवे
२७ भोजयितार इव स्वविषयपाशेनेन नमामहङ्गितिस्थानं अमवलंव्य च रतोंचेतनानामंतरविहितः

अस्मद्धितरार्थे स्थितिसमये सोऽस्मदर्थमेव तिष्ठतीत्यत्र मठभोजयि
तार इव अवन्तरलक्ष्यत्वेन स्थितः सत्तां रक्षति आयेत्यनेन गमनेछुर्व
भवतीत्युक्तप्रकारेण सकलविधकैंकर्यकर्त्तृत्वमित्यपेक्ष्यते ॥

स्थित्वा सत्तां रक्षतीत्यर्थः एवमेतन्नारायणपदेन कैंकर्यप्रतिसंवंधीश्वरस्य प्रकारमुक्त्वाऽथे
तद्विभक्त्यंशार्थकैंकर्यप्रार्थनामाह आयेत्यादिना आयेत्यनया चतुर्थ्याऽऽगमनेछुर्भव
तीत्युक्तप्रकारेण अनेन सूचितसर्वविधकैंकर्यं च कर्तृत्वमित्यपेक्ष्यत इत्यर्थः नमसा क
चिदपि स्वार्थतया हरणयोग्यताभावरूपाऽत्यंतपारतंत्र्योक्तेः कैंकर्यस्वस्यादरापेक्षणं न २७
संभवतीति वदतां पक्षमनुवदति ॥

प्रकारान्तरेण समासद्वयफलितमाह अन्तर्यामित्वमित्यादिना बहुव्रीहितत्पुरुषसमासद्वये
न फलितमन्तर्यामित्वं प्रवेशनियमनादि पूर्णमखिलचेतनाचेतनेषु तत्तदात्मतयावस्थितत्वम् नियन्तृत्वेन।
स्थितिरूपमन्तर्यामित्वं इत्येतन्नाविति धातोरयगतौ इति धातोर्वा सिद्धेऽयनपदे करणे ल्युट्प्रत्या
कर्मणि ल्युट्प्रत्याच प्रकाशितमुपायत्वमुपेयत्वं चेत्यर्थः बहुव्रीहियोजनायां योगपत्तानुगुणं
गुणव्यतिरिक्तवाचकत्वमिव नारशब्दस्य तत्पुरुषयोजनायामयनशब्दस्योपायोपेयत

अन्तर्यामित्वमुपायत्वमुपेयत्वं च मदुपकारको मत्पिते
त्युक्तत्वाद्धीश्वर एव सकलविधबन्धुरन्म नामित्युक्तः ॥१०

वाचित्वे योगपत्तानुगुणं नारशब्दस्याचेतनव्यतिरिक्तचेतनवस्तुवाचकत्वं स्वीकार्यं नाराश्चिव
ति सर्वपुंसां समूहः परिकथ्यते गतिरालंबनं तेषां तेन नारायणः स्मृत इति नारशब्देन जीवा
नां समूहश्चोच्यते बुधैः तेषामयनभूतत्वान्नारायण इहोच्यते इत्याद्युक्तेः कर्मणि ल्युट्प्रत्या
सिद्धप्राप्यत्वस्य संकोचाभावात् बंधुलाभस्य प्राप्यत्वाद्धीश्वरस्य सर्वविधबंधुत्वमनेनाभिप्रेतमुक्त
मित्याह मदुपकारक इत्यादिना नारायणशब्दस्यार्थमनुसंदधता श्रीपराशरेण मदु
पकारको मत्पिता माता त्वं मद्भ्राता मम वैकुण्ठनाथ इत्युक्तत्वाद्धीश्वर एवैतेषां मात्मनां

क्रमेणापि हेतुनाऽन्तरितत्वाभावमाह अर्थेत्यादि केनयनस्यजलधिवर्णस्य चरणौ नागकृपनो
परिदृष्टाधुनागतोऽस्मि च बहुदिनानि मूर्च्छा निर्गतानीति हृदि निवानस्मीति विषयं दृष्टाऽनुभवाऽनंतर
म् एवमनुभवोपयुक्तः सर्वोऽपि कालो मध्ये व्यगात् इति गतदिनानि स्मृत्वा लोकशेनाक्रोशं कुर्वेता
मुपार्जितकालेन निद्रा हेतुर्नास्तीत्यर्थः इत्थं विषयोऽस्य ज्ञानोत्पत्त्यनंतरं विस्मरणाहीनभ
वतीत्यमुमर्थं घटयति तस्य मनत्प्राप्त्यभ्यस्य श्रीशिवदेशस्थितिरूपं वसनं सूचयन्वच ए

नेत्राभ्यां सम्यक् दृष्ट्वा गतं शोचतो नेत्रयोर्निद्रास्ति किमिति वदन् दर्शना
न्तरपूर्वैर्निद्रा नास्ति दृष्टेः सदा प्रपश्यति अर्थो बहु दिवसा गता इति गतदिव
सानुद्बोधितवतो निद्रावकाशो नास्ति तदानीमहं न जानतो जन्मानन्तरं
न विस्मृतवानित्युक्तवन्तः खलु

वंसतीति तस्मिन् काले ज्ञानलाभरूपजन्मवानहं न जानता हृष्टजन्माऽनंतरं कदाचिदपि न
विस्मृतवानित्युक्तवन्तः खल्वित्यर्थः एवं प्राप्यवैलक्षण्यप्रज्ञानोत्पत्तिमज्जातप्रकारस्यैवम
नत्वात् इयं कैंकर्यप्रार्थनाविच्छेदमन्तरागच्छतीति तात्पर्यम् इतः परमस्य कैंकर्यस्य २८
देशकालादिनियमाभावमाह ॥

नमस्तेस्मादिना नमस्त्वयमुत्तरमाह सोपानीभूयेत्यादिना सोपानम्भूत्वा स्थितत्वात्त्वत्सेवा लाघवं प
श्यतीति अत्यंतपारतंत्र्येण सह कैंकर्यप्रार्थनाया उक्तत्वात् कैंकर्यप्रार्थना स्वभोक्तृत्वरूपाहंका
ररूपा सती आगंतुकी न भवति शेषत्वः निरूपय वर्द्धनातिरिक्ताऽकारेण रहितस्वरूपमवलंब्या
गतेत्यर्थः उक्तहेतुक्रमचतुष्टयीः कैंकर्यप्रार्थनाप्रकाशकत्वे अत नमस्तेस्मादित्यादिना कैंक
र्यप्रार्थनाया आगंतुकत्वाभावेन स्वरूपप्रयुक्तत्वात् विच्छेदं विना सकलकैंकर्यकर्तृप्रार्थ

नमस्त्वेन सह संबंधो नास्तीत्युक्तत्वात् कथं कैंकर्यप्रार्थनासंभवतीति चेत्सोपानी
भूयत्वत्सेवा लाघवं पश्यतीत्युक्तप्रकारेण कैंकर्यप्रार्थना आगंतुकी न भवति अपि
तु स्वरूपप्रयुक्ता तस्माद्विच्छेदरहितं कैंकर्यं प्रार्थ्यमाना वयमित्युक्तप्रार्थनां दर्शयति

यामहे वयमिति प्रार्थनामियं चतुर्थी प्रकाशयतीत्यर्थः इतः परमेतत्कैंकर्यप्रार्थनां क्षणमा
पि अविच्छिन्नां कर्तुं निद्रां नेच्छन्निमनामाह नेत्राभ्यामित्यादिना नित्यसूरिसमूहैर्निरंत
रमनुभूयमाने सर्वेश्वरं नेत्राभ्यां परिपूर्णतया दृष्ट्वा दर्शनं विना स्थातुमशक्तस्वरूपभक्तोस्थिता
नां नेत्रयोर्निद्रा वर्तते किमित्युक्तिचतविषयदर्शनात्पूर्वं ज्ञानसंकोचरूपनिद्रा नास्ति दर्शनेका
ले सदापश्यंतीत्युक्तप्रकारेण सदाऽनुभवस्याकिंचमाणत्वात् निद्रा नास्तीति

एवं श्रीमन्त्रेणास्माद्दिना एवमिति पूर्वं विस्तरेणोक्तान्सर्वाननर्थान् क्रोडीकृत्याहेत्यत्रापनाय अस्म
त्स्वामिन एव दासभूतोऽहम् अत्राऽस्मत्स्वामिन इति चतुर्थ्यन्तप्रथमाक्षरार्थस्योक्तत्वात् अव
धारणेन मध्यमाक्षरार्थस्योक्तत्वात् दासभूतोहमिति तृतीयाक्षरार्थस्योक्तत्वाच्च प्रथमपदा
र्थः संगृहीतः यथा मम दासो न भूयासमिति अत्र मम दास इति षष्ठ्यन्तमकारार्थस्य न भूया
समिति अत्र नेति नकारार्थस्य भूयासमिति अयमर्थः चेतनस्य प्रार्थनीयरूपस्य प्रतिपा

29 एवं श्रीमन्त्रेणास्मत्स्वामिन एव दासभूतोहं यथा मम दासो न भूया
सं तथा भवितव्यं सर्वशेषिणो नारायणस्यैव सकलविधकैंकर्य
कर्तृभाग्यवान्भूयासमित्युक्तमासीत् श्रीमल्लोकगुरवे नमः ॥

दितत्वात् मध्यमपदार्थः संगृहीतः सर्वशेषिणो नारायणस्यैव सकलविधकैंकर्यकर्तृभाग्यवा
न्भूयासमिति अत्र सर्वशेषिणो नारायणस्यैवेति कैंकर्यप्रतिसंबंधिनः कैंकर्यप्रार्थनाप्रका
णक चतुर्थ्या सकलविधकैंकर्यकर्तृभाग्यवान्भूयासमिति कैंकर्यप्रार्थनाप्रकारस्येवोक्तत्वा
त्तृतीयपदार्थ उक्तः अयमर्थः विस्तरेणोक्तस्य पुनश्च संग्रहेण कथनमस्य श्रीमन्त्रस्य सर्वानुः २५
संधानार्थम् अतः सर्वेषामयमर्थः सदानुसंधेयः श्रीमल्लोकगुरवे नमः ॥

इदंकैंकर्ष्यमित्यादिना अस्मात्मनः स्वरूपानुरूपपुरुषार्थरूपमिदंकैंकर्यं नाशरहितेषु सर्वेषु का
लेषु देशेषु सर्वास्ववस्थासु वियोगमंतरा स्थितिप्रकारेण सर्वदेशेषु सर्वकालेषु सर्वाऽवस्थासु चा ते
नुवर्तेत इत्यर्थः भाष्योया मंगलसूत्रधारणीयथाम तु स्वेन्याहं तं दृष्ट्वेदेति एवं श्रीमंत्रं धृत्वा वनाम
नन्याहं तेस्पष्टमित्यर्थ ज्ञापनायाऽत्र मंत्रं मंगलसूत्रत्वेन निरूपयति अहसूत्रमित्यादिना अ

इदंकैंकर्यंनाशरहितकालेषु सर्वेषु सहैवस्थितेत्युक्तप्रकारेण स
र्वकालसर्वावस्थास्वनुवर्त्तते अक्षसूत्रंविभागंमंगलसूत्रमिव श्री
मंत्रः अनेनेश्वर आत्मनापतिः सत्तरक्षक इत्युच्यते ॥ ० ॥

यमर्थः नवसूत्रंविभागद्वयं लोकिकं मंगलसूत्रमिव न भवति अक्षसूत्रं विभागत्रयं मंगल
सूत्रमिवाष्टाक्षराख्यपदद्धयं श्रीमंत्र इत्यर्थः एतत्रिरूपलोकेनानेन कोवार्थ उच्यते इत्यत आ
ह अनेनेत्यादिना एवं मंगलसूत्रत्वेनोक्तेनाऽनेनईश्वरोऽनेनाश्रितानामात्मनांपतिः सत्त
रक्षक इत्युच्यते इत्यर्थः इतः परमनेन मंत्रेण प्रतिपादितमर्थं संग्रहेणोक्ताऽत्र निगमयति॰

नां त्यागो नाम पितरं मातरं दारान् इत्यादि प्रकारेण बाह्यविषयसंगानां पुनरंकुरं विना सवास
नत्यागः अस्मत्स्वाम्येवोपाय इति स्वीकारो नाम अन्यत्किंचिच्छरणमिति ज्ञानेन मिश्री
करणं विना निरुपाधिकरक्षकः सर्वेश्वर एव शरणमिति स्वीकारः एतद्वाक्यद्वयेन चरमश्लो
कपूर्वार्द्धस्यार्थोऽभ्युक्तः कथमिति चेत् बाह्यविषयसंगानामिति सर्वधर्मान्पदार्थस्य वाचनया
सह त्याग इति परित्यज्य पदार्थस्य अस्मत्स्वामीति मां पदार्थस्य एवकारेण एकपदार्थस्य उपा
30 य इति शरणं पदार्थस्य स्वीकार इति व्रज पदार्थस्य च साह्राइकत्वात् फलसिद्धिरवश्यंभ

फलसिद्धिरवश्यं भवतीति दार्ढ्येन स्थितिः

प्राप्तित्वरा च ॥

वतीति दार्ढ्येन स्थितिर्नाम उपायफलयोरुभयोः दुर्लभत्वं स्वकृतदोषभूयस्त्वमिति हे
तुत्रयेण गतशंकात्रयं विना फलमवश्यं सिध्यतीति महाविश्वासवत्तया स्थितिः प्रा
प्तित्वरा नाम एवंविधस्य फलसिद्धिसमये दुःखाम इति स्थितिं विना महावैकुंठं द्रष्टुं मम म
नो हि न गणनां करोति क्रोधामर्षंगतहीना स्थितिः तयोर्विलक्षणकमलसदृशचरणयो ३०
एकान्तसमयोऽप्यापिन प्राप्त इत्युक्तप्रकारेण क्रमप्राप्तिमगहीत्वा स्थितिः ॥

प्रथमरहस्यस्य श्रीमंत्रस्यार्थकथनानंतरं तत्र मध्यमपदतृतीयपदाभ्यां प्रतिपादितानुपायोपे
यौ विशदं प्रतिपादयन्तो द्वयस्यार्थमाह वाह्येष्विति पूर्वमुक्तेषु त्रिष्वपि प्रबंधेषु श्रीमंत्रानंतरं च
रमश्लोकमुक्त्वा द्वयमुक्तवानयमिदानीं प्रथमं द्वयं किमिति विवरणयतीति चेत् प्रकारद्वयस्या
त पि वक्तुमुचितत्वोक्तस्य पादवेदांतप्रभृतिभिरयं प्रकार एवोक्तः अनयोरुभयोः प्रकारयो
र्मान्त्र पर्यंकिमिति चेत् चरमश्लोकपूर्वकं द्वयस्य कथनं विध्यनुष्ठानरूपत्वात् विधिपूर्वक

वाह्येषु विद्यमानानां संगानां वासनया सह त्यागः
अस्मत्त्वामेवोपाय इति स्वीकारः ॥१०

का मनुष्ठानेऽथनस्य प्रासत्वात् श्रीमंत्रस्य प्रापकत्वाच्चरमश्लोकस्य प्रापकपरत्वात् द्वय
स्योभयानुष्ठानप्रतिपादकत्वाच्च द्वयपूर्वकं च रमश्लोककथनं श्रीमंत्रे मध्यमतृतीयपद
योर्विवरणं द्वयं विवरणं तस्य चरमश्लोकार्द्धं द्वयं विवरणमिति तस्मात् प्रकारद्वयानुसंधाने वि
रोधो नास्तीति तत्रैकं प्रकारं त्रिषु प्रबंधेषूक्तवानतोऽन्यः प्रकारोऽपि वक्तव्य इति विचार्य श्री
मंत्रार्थकथनानंतरं द्वयार्थमाह तत्र प्रथममेव स्वस्य स्वाधिकारार्थमवश्यापेक्षितानि
ना स्गमाह वाह्येषु विद्यमानानामित्यादिना एकेन श्लोकेन वाह्येषु विद्यमानानां संगा

आचार्यप्रेमाधिकं नाम पूर्वोक्तान् सर्वान् स्वभावानुपदेशेन स्वस्य संपादितवत्स्वाचार्येष्वस्य
स्वस्मिंश्च परमभक्तिर्य्येषां ईदृशेन तथा गुरवित्युक्तप्रकारेण प्रेमाऽतिशयः आचार्यविषये ईश्व
रविषये च कृतज्ञत्वं नाम नित्यसंसारिणं स्वं नित्यसूरिप्राप्यफलयोग्यं यथा भवति त
था अयः सुवर्णीकर्तुं वेत्ता शिक्षितवानिति आचार्ये अद्वेषादीन् वर्द्धयित्वा चार्थविषयेण घट
यति च भगवत्सुप्रकारस्य मतिः ज्ञानविरक्तिपूर्णतिमता परमसात्विकेन सहवासकरणेना
31 म स्वस्य कालुष्येऽपि कालुष्याभावे रक्षणं येपूर्वोक्तकारणं स्वस्य वर्द्धनार्थम् तत्र पा

आचार्यप्रेमाधिकाम् आचार्यविषये ईश्वरविषये च कृतज्ञत्वं ज्ञानवि
रक्तिपूर्णतिमता परमसात्विकेन सहवासकरणं वैम्यबाधिकरणोः स्वरूपा
ऽपेक्षितानि ॥

थात्मज्ञानमप्राप्तविषयविरक्तिश्च ममाऽस्तीति गर्वराहित्य
रूपपूर्णतिश्च यस्य तेन परमसात्विकनिष्ठावता भागवतेन सह मिलित्वा वर्त्तनम्
वैम्यबाधिकारिणोः स्वरूपापेक्षितानीति एतानि सर्वाणि वैम्यवस्याऽधिकारिणोः
स्वरूपापेक्षितानीत्यर्थः एवं स्थितस्यानुसंधानविषयं प्रदर्शयति ॥ ० ॥ ३१

एवमेतद्द्वाभ्यामुपायोपेयोऽधिकाराऽपेक्षितमहाविश्वासप्राप्त्येत्वरेचाभिधीयते स्थितिका
लेऽभिमतहितव्यदेशेषु प्रावण्येन गुणानुभवकैंकर्यैः कालक्षेपो नाम परमपुरुषगताभग
वदनुभवकैंकर्यकरणरूपपुरुषार्थविषयेत्वरायां विद्यमानायामपि एतच्छरीरेणवर्त्तमा
नकाले स्वाभिमतस्थानमस्त्रमुक्तप्रकारेणास्वैश्वर्येणश्रीमत्स्वीकृतेषु स्थानेषु स्थितस्य कल्या
णगुणानुभव तन्निमित्ततयाऽऽगते करणत्रयेणतद्विषये क्रियमाणं कैंकर्यमेव कालक्षे

स्थितिकालेऽभिमतहितव्यदेशेषु प्रावण्येन गुणानुभवकैंकर्यैः कालक्षे
पः एवं स्थितानां श्रीवैष्णवानां माहात्म्यस्य ज्ञाने श्रीमन्त्रे द्वये च नियतत्वं

पकरणमिति निश्चयः एवं स्थितानां श्रीवैष्णवानां माहात्म्यस्य ज्ञानं नाम पूर्वोक्ताः सर्वेऽप्या
कारविशेषा येषां सन्ति तादृशान् श्रीवैष्णवान् दृष्ट्वा हसन्ति कायां कमलविकाशवत् अस्मा
भिवृद्धतो एतादृशाः केचन सन्तीति तेषां वैभवं ज्ञात्वा तद्विषये प्रीतिः पूर्वोक्तानां सर्वे
षां सत्त्वेऽपि एतत्रेकमतिदुर्लभम् खलु श्रीमन्त्रे द्वये च नियतत्वं नाम मन्त्रान्तराणां स
मीपे विस्मृत्यापि आगमनार्थमाज्ञोपादेयानि मन्त्रे ज्ञापयति श्रीमन्त्रे तद्द्वये विवरण
मन्त्रे द्वये च निष्ठा ॥

32

अनयाः पुरुषार्थलाभः कथमिति शंकायामाह महालक्ष्मीत्यादिना इष्टानिष्टप्राप्ति
परिहारयोरपि कर्ता हरिरीश्वर एव सन्नपि श्रीमहालक्ष्म्यास्य पुरुषार्थलाभो नामास्याः प्र
धानहेतुत्वं रक्षेत्यस्याः पुरुषकारभावे एवाऽन्यथेश्वरोऽस्य कार्यं न करोतीत्यर्थः पू
र्वस्मान्मास्मिन्नवैस्यवाधिकारिणो स्वल्पपेक्षितत्वात्तदुक्तानि इदानीं विशिष्य द्वयपाऽधि
कारिणोऽपेक्षितमाह द्वयस्येत्यादिना सिद्धोपायवरणप्रतिपादकद्वयस्याधिका

०॥ श्रीमहालक्ष्म्याः पुरुषार्थ इत्युच्यते महालक्ष्म्याः पुरुषार्थलाभो ॥
नाम अस्याः पुरुषकारभावे विनेश्वरः कार्यं न करोतीति द्वयस्याधिका
री आकिंचन्यानन्यगतित्ववान् इदं द्वयं प्रपन्नपरित्राणेऽत्रैवोचाम ॥

री अकिंचनोऽनन्यगतिः त्वमेवोपायभूतो मे भवाकिंचनोऽनन्यगतिः शरण्य इति उपा
यान्तरशून्यो ह्यासोऽहमित्युक्तप्रकारेण किंचन्याऽनन्यगतित्वरूपगुणद्वयवानि
त्यर्थः एतयोरुभयोः स्वरूपं किमित्यत आह इदं द्वयमित्यादिना उपायान्तरराहित्यस
रूपाऽऽकिंचन्यस्वरूपं रक्षकान्तरराहित्यरूपाऽनन्यगतित्वस्वरूपं च प्रपन्नपरित्राणे २२
प्रबन्धे सुस्पष्टमवोचाम तत्र द्रष्टव्यमित्यर्थः इतः परं द्वयस्य वाक्यार्थमाह

एवं स्थितस्यानुसंधानविषयं प्रदर्शयति वैलक्षण्यादिना पूर्वोक्ताकारविशिष्टस्याधिकारिणो
स्वाहृष्टज्ञानानुष्ठानवदेकरहस्यत्रयमनुसंधानविषयो भवतीत्यर्थः इतः परं द्वयोक्तार्थतत्सा
धिकं च ज्ञापयितुं प्रथमेन श्रीमंत्रेण चरमश्लोकेन चोक्तप्रकारान् वदन् अनंतरं तमाह
सर्वप्रमाणैरिति चेतनविशिष्टवेषविषयैः सकलप्रमाणैः साधनानुष्ठानयोग्येन द्वैतेन।
स्य पुरुषार्थ इत्युच्यते निकृष्टवेषविषयेन श्रीमंत्रेण स्वस्वरूपेण हृत्तसंकोचविनेश्य

वैलक्षण्याधिकारिणो रहस्यत्रयमनुसंधेयं सर्वप्रमाणैः
द्वैतेन पुरुषार्थ इत्युच्यते श्रीमंत्रेण आत्मनः पुरुषार्थ
इत्युच्यते चरमश्लोकेन ईश्वरेण पुरुषार्थ इत्युच्यते द्वयेन

स्वप्रवर्तकत्वं न जीवत्ति तस्मात् स्वहृन्निविरोधिस्वप्रवृत्तित्यजनात्मना पुरुषार्थलाभ
इत्युच्यते ईश्वरस्वातंत्र्यविषयचरमश्लोकेन तत्स्वीकारोपायत्वाधिकः स्यात् तथा
त्वयमेव हस्तेन गृहीत्वा प्राप्तिप्रतिबंधकसकलपापान् दूरीकृत्य स्वचरणारविंदे प्राप
यतेश्वरेण पुरुषार्थलाभ इत्यर्थः ईश्वरलक्ष्मीविशिष्टवेषविषयेण द्वयेन विशेषण
भूतायां महालक्ष्म्यां पुरुषार्थलाभ इत्यर्थः ईश्वरस्योपायत्वात् ॥

33

यथावदिति नत्वेदमस्याः पुरुषकारत्वस्यैकान्तस्वभावात्वदिति इदानीमस्य श्रीपा त्वस्यार्थेव
श्यन्त्वप्रथममस्य सुस्पतिद्वयमाह श्रीपतेश्रयतेइति श्रिञ् सेवायामीति धातोः श्री
पत इति श्रीः श्रयत इति श्रीरिति कर्मणि सुस्पतिः कर्तरि सुस्पतिचोक्ता सुस्पतिद्व
यस्यार्थमाह अस्यार्थ इत्यादिना अस्य सुस्पतिद्वयस्यार्थः श्रीपत इति सर्वैः सेव्यमा
नेषु कृत्वा सकलचेतनानामिमामात्मस्वस्वरूपस्वरूपलाभः श्रयत
इति ईश्वरं सेवत इत्युक्त्वा दृस्याः ईश्वरस्यात्मस्वस्वरूपलाभ इत्यर्थः अस्याश्चेत

श्रीपतेश्श्रयतेऽस्यार्थः सर्वेषामिममात्मस्वरूपलाभः अस्मा
त्तमात्मस्वरूपलाभमिदानीमिमं वदति पुरुषकारत्वेन ॥

न विषयेऽप्यिन्त्वमीश्वरविषयेऽप्येषतं च सावेकालिकं खलु तस्मादिदं सेव्यत्वं सेवकत्वमुभ
यमपि नित्यमित्युच्यते ईश्वरस्योपायत्वोपेयत्वरूपमाकारद्वयं यथावदनेनेत घास्याः पुरुष
कारत्वप्राप्यत्वरूपमाकारद्वयं वर्तते आकारद्वयस्य सत्त्वात् तत्क्रमाकारमेव लक्ष्मीमपि
दानीं वदतीत्याह इदानीमिमां वदति पुरुषकारत्वेनेति पुरुषकारत्वेनेत्युक्त्वा उपायवस्तु
विशेषणत्वप्रयुक्तोपायभावः त्वयरस्तुक्तपक्षो निरस्तः ३२

२

अत्र पूर्वखंडेनेत्यादिना अस्मिन् द्वये पूर्वखंडेन श्रीमदिति महालक्ष्मीपुरस्कृत्य नारायणचरणा
वीश्वरचरणौ शरणं प्रपद्य इत्युपायत्वेन स्वीकारः उत्तरखंडेन श्रीमत इति श्रीमहालक्ष्मीश्रीनाराय
णान्दम्पमिथुनेनारायणायेति चतुर्थ्या कैंकर्यप्रार्थ्यते इत्यर्थः नमसः कैंकर्यविरोधिनि
वृत्तिप्रतिपादकत्वात् न कैंकर्यं प्रार्थ्यते इति अस्मिन्नेतदर्थं जनम् इतः परं प्रतिपदमर्थं वक्तुं श्री
मत्पदार्थं वक्तुमुपक्रमते श्रीरिति महालक्ष्म्याः श्रीनामेति श्रीशब्दः संपदादिनावाचक

अत्र पूर्वखंडेन महालक्ष्मीपुरस्कृतेश्वरचरणावुपाय इति स्वीकारः उत्त
रखंडेन तस्मिन्मिथुने कैंकर्यप्रार्थनोच्यते श्रीरिति महालक्ष्म्याः श्रीनाम

इति लोकप्रसिद्धे वेदे प्रमाणत्वात् तदाहेत्यर्थः श्रीरिति महालक्ष्म्याः श्रीनामेत्याह तस्मा
ल्लक्ष्मीः पद्मालयापद्मा कमलाश्रीर्हरिप्रियेति श्रीनामभिः सहपाठात् इदं च नाम
इतरनामवन्न भवति श्रीरिति प्रथमनाम लक्ष्म्या इत्युक्तप्रकारेणास्याः प्रथमाभिधान
त्वपावर्तते अत इति भगवतो नारायणस्य प्रथमाभिधानमिति न कारेश्वरस्य यथा
५ प्रथमाभिधानं तथा भवति इदमस्याः प्रथमाभिधानं सततस्परसहकतत्स्यैकांतगुणान्

पु.म. इत्युक्तप्रकारेण स्ववैलक्षण्यं दृष्ट्वा विभ्रान्तचित्तः सन् स्ववचनं यथा नो ल्लंघ्यते तथाऽभिमतवि
३६ षयत्वात् अबाधितपुरुषकारभूतेत्यर्थः ननु भवत्वेवं तथापि निरंकुशत्वेनेश्वरत्वेन नाप
राधानलेशतः परित्यागप्रसंगेन कोपीमीति स्थितत्वेन अनयाक्षमापणं कारयितुं शक्यते कि
मित्यत आह हनुमन्तमित्यादिना स्वस्याः दशमासपर्यन्तं तर्जनं भर्त्सनादिकं कुर्वतीनां राक्ष
सीनां अपराधगणनां कृत्वा चित्रवधेऽद्युक्तं बालोलंघनपूर्वकं हनूमन्तं चक्रः कुप्येदिति
न कश्चिदपराध्यतीति चोक्तोपदेशेन क्षमापयन्ती पुष्पवासिन्यास्तन्नायकेतरः महापुष्पवा
34 अभिमतविषयोऽतो अबाधितपुरुषकारः हनुमन्तं क्षमापयन्ती यं स्ववच
नमार्गे आगच्छन्तं क्षमापयतीति केमुत्यसिद्धम् ॥ ० ॥ ● ॥
स्वस्याः प्रियो मनोऽनुकूल इति कमलवासिनी भोगाश्रयेचेर्ष्या मग्नः स्थितोऽस्मत्स्वामी। त
तिचोक्तप्रकारेण स्वभोग्यतायां मग्नो जनकपीता स्थितः पश्चान्मार्गे स्थितो धनुर्धारी अ
स्मदुपकारक इति प्रकारेण मायामृगस्य पश्चाद्गन्तव्यमित्युक्तावपि उल्लंघनं कर्तुमसमर्थ प्र
: सन् तस्य पश्चाद्गत्वे त्येवमुक्तिमार्गे आगच्छन्तं क्षमापयितुं समर्थेति किमुतान्यायसिद्धमि
त्यर्थः उचितप्रत्युपकारेऽस्मन्नासीत्युक्तप्रकारेणोभयोरपि स्वरूपहानिप्रसंगे स्यात् उपा
पकारकरणादुभाभ्याम् अप्यनुल्लंघनीयस्ववचने हनूमन्तं क्षमापयितुं समर्था भोग्यतायां ३५

ईश्वरस्य नारायणस्य तत्प्रयुक्तस्वाभाविकसंबंधज्ञानेव तत्स्वमाश्रयेष्वेतत्स्वरूपाः पुरुषका त
त्वेन पुरस्कारकारणं किमर्थमित्यत आह नीरंध्रमादिना शीतले जलेवगाहनप्रतिबंधकीभू
तानि हृद्गिरिवत्समाहृतं सर्वभूतानां समोहं सर्वजंतुषु इत्युक्तप्रकारेण सर्वभूतसुहृत्त्वं समाश्रय
णीयत्वे समस्तमित्येवं रूपस्वभावविशेषैः प्रसन्ने शीतले मनसि परिपूर्णे गतिजनेहि तत्सोतो
द्गत्या भवति च कदाचित्कलुषधीरित्युक्तप्रकारेण चेतनकृतापराधेन क्षिपामि तत्क्षमामी
त्युक्तकालुष्योदयेनाहृष्टापराधसहनं किमेतन्निरोधः करहजगतीत्यादिप्रकारेण त्वोपदे

नीरंध्रे हृद्गिरिवशीतले मनसि अपराधेन कालुष्योदये सह
नमेतदृत्थमियं जननी तेषां क्षमसहमाना तत्स्वपत्नी ॥

णादिभिस्त्वच्छितत्वे शीतलीकृतहृदयोत्वादकेत त्रिमित्यर्थः तस्मात्संबंधज्ञानवतोऽप
राधभयेन पुरुषकारपुरस्कारोऽपेक्षित इति तात्पर्यं अस्य कार्यस्य परिहारमारोप्य तत्र
शीकृत्यो भावविग्रह पितृमियं किमवाधितपुरुषकारमित्यत आह इयं जननीत्यादि तं
मातासर्वलोकानामिति अखिलजगन्मातरमिति चोक्तप्रकारेण तेषां चेतनानामियं
जननी स्वस्वपुत्राहदंति चेतनान्मातरेण समहं तत् इत्युक्तप्रकारेण तत्संबंधहेतुना तेषां क्षे
मसहमाना सती विष्णुपत्नीत्युक्तप्रकारेण तस्य पत्नी सती कृतवासित्यानुमत

जातमितिवक्तुमयोग्यात्कृतानस्य चेतनस्योक्तप्रकारेणाद्यपराधोऽस्य दृष्टा किं भविष्यतीति भयेनै
३५ श्वर्यं त्यक्त्वा क्षणमपि दूरे न भवतीत्यर्थः एतेन चेतनस्य फलितांश उक्तः चेतनस्येति एवं स्थि
तेऽयं रक्षतीति चेतनस्येश्वरस्वातंत्र्यं स्वापराधमित्येतद्द्वयं स्मृत्वा किं वा फलिष्यतीति निर्भरत्व
मित्यर्थः इदानीमस्मिन्ननुपितात्यर्थ्योपमाह अनेनेत्यादिना एवं पुरुषकारोपायवत्तु नो
र्नित्ययोगं प्रतिपादयतानेन मत्पारातद्विषयमाश्रयतां श्रयण रुचिर्वापेक्षितो भयोः सं
मा

35

अनेनाश्रयणोरुचिरेवापेक्षिता कालो न प्रतीक्ष्य इत्युच्यते एतस्य
सन्निधिना काकेनापि शिरः प्राप्तं तदभावेन रावणो हतः

श्लोपरदृष्ट्यां आश्रयणं कर्तव्यमिति कालप्रतीक्षा न कर्तव्येत्यर्थः इदानीमेतत्पुरुषकार
त्वस्यावस्यापेक्षितत्वं ज्ञापयितुमेतस्य सन्निधेः सन्निधेर्विद्यमानतामतस्य माह एतस्य सन्निधिने
त्यादिना लक्ष्म्या सह हृषीकेशो देव्या कारुण्यरूपया इत्युक्तप्रकारेण मूर्तिमत्याः कृपायाइवत्व
न्तेऽस्येश्वरस्य स्वातंत्र्यमधः कृत्य कृपामुद्बोधयन्त्या अस्याः सन्निधिना परापराधं कृत्वा सातस्य लक्ष्मी ॥
भूत्वा शिरश्छेदनं प्राप्तस्य काकः कृपया पर्यपालयदित्युक्तप्रकारेण कृपाविषयः शिरः प्राप्त ॥ ३५

मग्नो भक्तः किं कुर्य्यामिति व्याकुलचित्तं मंदहासेन मग्नो मया मृगार्थी गतस्त्वोक्तप्रकारेण संचरंतं क्ष
मापयतीति कैमुत्यन्यायसिद्धं इतीममर्थमस्यानुजोप्याह एवं श्रीमत्स्मरे प्रकृतं यामुक्ता प्रस्त
योगमाह मनुपो भयोरित्यादिना अस्य मनुपो नित्ययोगमनुस्वात् अत्रेन बहुप्रकारभक्ता
पालक्ष्म्याईश्वरस्य च संश्लेषः सदाः लीनत्यर्थे उक्तं तदत्यर्थः इदानीं नित्ययोगमुपपादयति अ
नयेति श्रियः पतिः निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानः स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणा

मनुपो भयोः संश्लेषो नित्यः ईदृशमते अनयामिलितैवास्य वस्तुनः सत्ता
वः ईश्वरत्वात् अचेतनापराधे हत्वा दूरे न भवति चेतनस्य तत्तुभपं हत्वा नभेतम्

ऽनंतज्ञानानंदैकस्वरूप इति स्वरूपनिरूपकज्ञानानंदादेः एवं श्रियः पतित्वस्योक्तत्वेन स्वरू
पस्य प्रधाननिरूपकत्वात् अनया सहामिलितैव वस्तुनः सत्ताव इत्यर्थः एवं स्वरूपानुबंधित्वप्र
युक्तनित्ययोग उक्तः इदानीमस्या गुणप्रयुक्तनित्ययोगमाह ईश्वरत्वात् अमित्यादिना अप
राधान् दृष्ट्वा सपत्नगणाधिपत्याच्छिन्नाच्छिन्नानुभवं कारयित्री ईश्वरस्य स्वातंत्र्यं पत्न्यकल्पनिपुणा
नुभवेप्यना पूर्णमित्यादि प्रकारचेत्सकत्वा किं भवप्यामीति भये येनेश्वरं स्वकाराक्षणमपि दूरान्
कारेण कालतत्तवस्थितिपर्यंतमनुभवेकतेपि किंचिन्न्यूनं जातमितिवक्तुमयो

ऽतानस्य चेतनस्याकृत्स्नकरण १ प

स्वामित्वंनाम अस्यैवमुदवदशायामपि अपरित्याज्यसत्ताक्षेपणो हेतुः कश्चित्संबंधविशेषः स च धनिन
: स्वभावः अहंद्वयमात्मैकैकप्येपपर्यंतं जायमानानां स्वभावविशेषाणां सर्वेषामुत्पादनमेतत्संबंध
विशेषहेतुना सौशील्यंनाम उभयविभूतियोगेन श्रीमहालक्ष्मीसंश्लेषेण चानिरंकुशस्येश्वर
स्य महत्त्वं तेषामपकर्षं च दृष्ट्वा सकुत्रत्योहं इति पश्चाद्गमनार्थैः सर्वैः सहाऽभ्यंतरं विनास्वकृत रू
संमेलनं ननु स्वपुरुषार्थ इति स्थितिः तद्विषयेऽपेक्षारहितंच सौलभ्यंनाम नेत्रयोरविषय
36 स्य स्वयं नेत्राभ्यां द्रष्टुं अपि तु योग्यतया स्वलभतया वस्थानं ज्ञानंनाम अस्यचेतनेनिवर्जनीया स्य १

स्वामित्वम् सौशील्यम् सौलभ्यम् ज्ञानम् शक्तिश्च

नि ष्टा न्यौ निदानस्थानीक्षानिचराक्षांक्षा तु हेतुः स्वव्यतिरिक्तसमस्तपदार्थानेकदाऽपरोक्षयितुं शु
क्तं ज्ञानं शक्तिर्नाम हेयानित्यसंसारिणः उपादेयैर्नित्यसूरिभिस्सहैकपंक्तौ स्थापयितुं कारण
मघटितघटनासामर्थ्यं अत्र वात्सल्यादयश्चत्वारः आश्रयणे सौकर्यापादकाः ज्ञानादिकमाव
पि आश्रितकार्यापादकौ सदृशरहितकल्याणगुणवान् इत्यारभ्य वात्सल्यादीन् च त्वत्तोपि हि ३६
आश्रयणे हेतुतया परं कृपाउक्तवंतः ज्ञानशक्त्योरुभयोः कथनं व्याप्तिपूर्वकपलक्षण
त्वौ

दा

एवं स्थितोऽस्याः सन्निधिप्रभावेन ममसन्तेत्यत्काः स्थितेः साम्येपि काकतुल्यापराधाभावेऽपि राम
शरस्य लक्ष्यभूतो रावणो मृत इत्यर्थः तस्मादाश्रयतोऽस्याः सन्निधिरेवापेक्षित इति तात्पर्य
म् एवं श्रीमत्पदार्थ उक्तः अनन्तरं नारायणपदार्थमाह पुरुषकारबलेनेत्यादिना उपदेशे
न सौंदर्येण निरवाधं वशीकृत्य प्रकाश्यकरणोक्तपुरुषकारबलेनाश्रयणोन्मुखेचेतनान
नादिकालकृतापराधान्दृष्ट्वा कोपेन तानङ्गीकरोमीति स्थितस्य तास्तान्ततो निमग्नेतरवधः स्थि

पुरुषकारबलेन तस्मात्तत्रे निमग्ने उद्धृयमानान् गुणेन
नाहं नारायणपदम् तेच वात्सल्यम् ॥ ०

तान् उद्बोधप्रतिबन्धेनि हन्ते उद्धृयमानान् गुणेन् वदति नारायणपदमित्यर्थः तेकेऽत्य
तस्याह तेचेत्यादिना तत्र वात्सल्यं नाम वत्सविषयेधेनोः स्थितिः सा च दोषस्य भोग्य
त्वेन स्वीकारः क्षीरं दत्वा वर्द्धनं पुरतः आगतानां मृगाणां पक्षिणां भयं मुक्त्वा संरक्षणं च एवमी
श्वरस्य दोषभोग्यत्वेन स्वीकृतपक्षीरसदृशगुणास्तु तत्प्रकारेण गुरोर्धारणं कारयित्वा
कथंचन न त्यजेयमभयं सर्वभूतेभ्य इत्युक्तप्रकारेण अनुकूलेभ्यः प्रतिकूलेभ्यश्च रक्षणं ॥

कर्णविप्रकृष्टतयान्तर्यामित्वं दूनं भवति ×

अत्रोक्तसौलभ्यस्येत्यादिना अस्मिन् पद्ये आश्रयणोपयोगितयोक्तस्य सौलभ्यस्य सीमाभूमिः
आश्रितानामभिमते किंचिदस्तु श्रीविग्रहे नेन सौकर्यतत्र सदा सान्निध्यं कुर्वन्नर्चावतार इत्यर्थः ए
तदुपपादयति अयं चेत्यादिना अयमर्चावतारो देशविप्रकृष्टतयानेत्रयोरविषयभूतपरव्यू
हवन्न भवति कालविप्रकृष्टतयानेत्राविषयविभववन्न भवति आसन्नोऽनवरतं सान्निध्यं कु
र्वन् सर्वेषां नेत्रेण द्रष्टुं योग्यतया वर्तत इत्यर्थः एतेन सर्वे गुणास्तस्यार्चावतारे द्रष्टुं योग्या इत्या

37

अत्रोक्तसौलभ्यस्य सीमाभूमिरर्चावतारः अयं च परव्यूहविभववद्वि
न्न भवति नेत्राभ्यां द्रष्टुं योग्यः एतत्सर्वमस्माकं श्रीरंगनाथस्य समीपे
दृष्टव्यं श्रीहस्तयोर्धृतानि दिव्यायुधानि अभयमुद्रितहस्तः ॥

ह एतत्सर्वमित्यादिना सौकर्यापादकत्वेन कार्यापादकत्वेन चोक्ता एते सर्वे गुणा एतद्दृष्टे
न अपेक्षावताम् अस्माकमस्मत्स्वामिनः श्रीरंगनाथस्य समीपे द्रष्टुं योग्या इत्यर्थः स्वा
मिविषये एतद्गुणप्रकाशकानि कानिचिल्लिङ्गानि सहेतुकस्यावस्थितिरेवास्माकं शरण
मित्याह श्रीहस्तयोरित्यादिना कार्यकरत्वोपयोगिज्ञानशक्त्योः प्रकाशकानि श्रीहस्तयोर्धृ
तानि शंखचक्रादिदिव्यायुधानि वात्सल्यप्रकाशकोऽभयमुद्रितहस्तः स्वामित्वप्रकाशकः

कार्यकरत्वसम्पन्नयोरप्यपेक्षितत्वात् एतेषां गुणानामत्र विनियोगः कोवेत्यत आह अपराध
मित्यारभ्य आश्रयणोन्मुखचेतनस्य स्वदोषदर्शनजभयनिवृत्तये हि तद्दोषभोग्यत्वेन स्वीकार
रूपं वात्सल्यं अस्मत्कार्यं कुर्याद्वा न वेति शङ्कामकृत्वा कार्यं कुर्यादिति निश्चयहेतुर्भीलाभो ला
स्वस्यैवेत्यवस्थानहेतुः स्वामित्वं उभयविभूतेरपि नायकत्वेन स्थितिरूपैश्वर्यस्य प्रकाशकं स्वा
मित्वं दृष्ट्वा स्वनिकर्षानुसंधानेन दूरेऽगमनस्य हेतुर्नीचैः सहाभ्यंतरतया हितसमेलनस्व

अपराधे दृष्ट्वा भयाय वात्सल्यं कार्यं कुर्यादिति दार्ढ्याय स्वामित्वम्
दृष्ट्वा दूरमगमनाय सौशील्यं दृष्ट्वा आश्रयणाय सौलभ्यं विरोधि
निवृत्त्यस्वास्थ्याने दातुमुपयुक्ते ज्ञानशक्ती

भावरूपं सौशील्यं अतीन्द्रिय इति पश्चाद्गन्तानेत्राभ्यां दृष्ट्वाऽऽश्रयणस्य हेतुः स्वस्य रूपस्य च
क्षुर्विषयकरणरूपं सौलभ्यं सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामीत्युक्तप्रकारेण प्राप्यविरोधिदूरी
[illegible]कृत्य स्वमात्मानमुपकर्तुं हेतुः प्राप्तस्य पूर्वस्थितिं पश्चाद्गमनं च ज्ञातुं ज्ञानं प्रका मार्गी
रेण कर्तुं चैकांते ज्ञानशक्ती इत्यर्थः सौकर्यापादकगुणाश्च तत्प्रयेषु सौलभ्यस्य प्रधान
त्वात् तादृश सौलभ्यकाष्ठामाह

चरणौ श्रीपादाविति अनेन द्विवचनेनोपमानमर्थमाह अनेनेत्यादिना चरणाविति उ
भौ श्रीचरणौ प्रतिपादयतानेन द्विवचनेन परस्परसंहितकमलचरणेति प्रकारेणोभयोः
कमलयोरिवविद्यमानसाहित्यसौन्दर्यमुभयोरूपपर्यन्तस्यकस्यचित्प्रवेशस्यासहिष्णु
त्वात् सःहायान्तरानिरपेक्षत्वरूपोपायपूर्तिश्चोक्तइत्यर्थः इदानीमुपायत्वेकान्तमस्गु

38 चरणौ श्रीपादौ अनेनसाहित्यसौन्दर्यमुपायपूर्तिश्चोक्ता अत्र
लक्ष्मीः स च त्यजतश्चेदपि चरणौ न त्यजतः इदं चरणावि
निवर्जेत ० ॥

णाधिक्यमाह लक्ष्मीरित्यादिना श्रीमत्पदेपुरुषकारभूतत्वेनोक्तदेवीस्वयमेवदोष
कथनेपि मैवंसात एवेनकुर्युरितिप्रकारेणनारायणपदोक्तगुणविशिष्टः सचहत्तंत्य
जेतश्चेत् श्रीपादौ स्वैवेलक्ष्यणप्रमानकेणाद्वत्तेन त्यजतः सुदृढकल्याणगुणनारायण
दृढचरणाविशुक्तप्रकारेणाश्रितात्यागरूपदृढप्रयुक्ताविक्षर्थः एतद्गुणाधिक्यप्रयुक्त ३८
मस्यस्वरूपानुरूपं श्रीपादाऽऽश्रयणमितिसहृष्टान्तमाह ॥

२३

किरीटः सौशील्यप्रकाशकं मुखं हासश्च सर्वेषां हृद्याग्रहणयोग्यसौलभ्यप्रकाशका वासनपद्मे
हृदन्तयास्या पितरौ श्रीचरणौ एतैर्युक्तस्य स्थितिरेवास्माकमनन्यगतीनां रक्षके त्वयि: उपायोपेय
निष्ठानामुभयेषामपेक्षितं तमाकारद्वयं च पूर्वोक्तप्रकारेण स्थितं दिव्यमंगलविग्रहे प्रकाश
नेत्याह रक्षकत्वं भोग्यत्वमिति रक्षकपरिकरभूतदिव्यायुधैः रक्षणस्य निर्वाहकेन धृत
किरीटेन च विशिष्टतया रक्षकत्वस्य प्रकाशमानत्वात् अलंकारभूतं च कं शं खं च धृत्वा न

धृतकिरीटः मुखं हासश्च सनपद्मे हृदन्तयास्या पितरौ श्रीचर
णौ रातैर्युक्तस्याऽवस्थितिरेवाऽस्माकं शरणं रक्षकत्वभोग्य
त्वमुभयमपि श्रीविग्रहे प्रकाशते ॥

नवमुखकांतिः किरीटकांतिरूपेण विकासने किमित्युक्तप्रकारेण नाम्नो वाऽलंकारस्या
ऽप्युपयुक्तानि अभयमुद्रितहस्तः मुखमन्दहासः श्रासनपद्मे स्या पितरौ चरणौ इत्ये
कैकस्यालंकारसीमाभूमित्वात् भोग्यत्वस्य प्रकाशमानत्वाद्द्वयमपि श्रीविग्रहे प्र
काशत इत्यर्थः एवं नारायणपदार्थमुक्त्वा इतः परं चरणाविति पदस्यार्थमाह

शरणमित्यादिना उपायेष्टगृहरक्षित्रोः शरणशब्दस्य शरणमित्यस्य यम् वर्तते सांप्रतं चैषद्वपायार्थैकवा
चकइत्युक्तप्रकारेण शरणशब्दस्य रक्षितृगृहस्योपायस्य च वाचकत्वेऽपि अत्रोपायत्वस्यैव
वाचकत्वात् उपायकृत्यस्येष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारकरणरूपत्वाद् इष्टप्राप्तेरनिष्टनिवारण
स्य चाव्यभिचार्युपायमित्येतत् पदस्यार्थमाह इष्टेत्यादिना इष्टानिष्टे एतावद् इष्टगतिपरत्
पडिगम्ये विस्तरेणोक्तवानस्त्रिपः प्रतिपदितप्रबंधेऽनिष्टं चाविद्याऽविद्याकार्यरागद्वेषादिरूपण

39

शरणम् इष्टप्राप्तेरनिष्टवारणस्य चाव्यभिचार्युपायम्
अनेन प्राप्यमेव प्रापकमित्युच्यते श्रीरामचंद्राय०

पापरूपकर्मणो देवादिचतुर्विधशरीराणि आध्यात्मिकादिदुःखपरंपराश्च इष्टं नाम।
अर्चिरादिमार्गगमनम् परमपदप्राप्तिः परमात्मदर्शनं गुणानुभवकैंकर्याणि चेति तं
गृहेणोक्तवान् तस्मादत्र नेऽत्रमतः पूर्वनिर्दिष्टवस्तुनउपायत्वेन कथनस्यतात्पर्यमा
ह अनेन प्राप्यमेवेति पूर्वोक्तमिममुपायत्वेन कथयतानेन प्राप्यवस्त्वेव प्रापकवस्तु ३९
इत्युच्यत इत्यर्थः पूर्वं प्राप्यवस्तुप्रसंगोऽस्तीत्येतदाह ॥

दोषिविषयशत्वादिना दोषिणामाश्रयित्वमुक्तं तस्य दोषभक्तस्यास्य स्वरूपानुगुणमवगाहन
स्थानं श्रीपादौ स्तनन्धयप्रभृत्यादिना दोष वानरेषु सत्स्वः शिशुस्तस्य प्राप्तमात्रत्वेनाज्ञेयपाशु
रवमत्रैवैशपानित्त्वद्वदित्यर्थः इयं श्रीपादोक्तिः श्रीविग्रहस्योपलक्षणमित्याह अनेनेत्यादि
ना चरणाविति विग्रहस्यैकदेशश्रीपादोपनिपादनेन श्रीवास स्थानभक्तवत्सलइत्युक्त

दोषिविषये दोषभक्तस्य प्रवेशस्थानं प्रजापाः स्तनमि
व अनेन लक्ष्म्याः वासस्थानभक्तो गुणप्रकाशकः शि
शुपालेचप्राप्तये शिक्षितामेलयिता श्रीविग्रहउच्यते ०

प्रकारेण श्री भक्तप्रदोक्तायाः पुरुषकारभूता या लक्ष्म्यावासस्थानभूतो नारायणपदो
क्तगुणानां प्रकाशकः बहुशुबहुसहस्रेषु निहितं वैतं शिशुपालमित्युक्तप्रकारेण प्रद्वेषं
कृत्वा निंदोक्तीरुक्तवा संचरन्तं शिशुपालं प्राप्तुमर्थम् इहक्रियापनिवर्तकत्वेन दर्शयितमुक्तप्रका
रेणद्वेषादि निवृत्तिपर्यन्तमास्मानं तथा शोधित्वा स्वचरणे प्रापयितारमुक्तप्रकारेण मेलयि
तृत्वस्वभावयुक्तदिव्यमंगलविग्रहः स्मर्यत इत्यर्थः अनन्तरं शरणपदार्थमाह

वाचिकेति यद्वा इदं मानसिकवाचिककायिकरूपत्रिविधमंतिश्चयेनोक्तं तत्र केन करणे
नाश्रयणं चरती मतः आह वाचिकेनेत्यादिना भवच्छरणं मितिरीत्या स्मरणं करोमि
ति प्रार्थनारूपकेवलवाचिकेऽञ्जलिः प्रणामो मूर्ध्नाभिपूजेव प्रसादहीनी मुक्तप्रकारेणभ
का गवत्प्रसादहेतुभूतोञ्जलिप्रयोगेनिषादकौशिकतरुक्षकवत्तद्वासस्थानभूतस्थलेप्र
णामगमनरूपेकेवलकायिके वा आश्रयणे कृतेपि फलसिद्धेरन्यथा नास्ति ज्ञानान्मो
क्ष इत्युक्तप्रकारेण ज्ञानेन मोक्षसिद्धेः मानसिके नाश्रयणेन भवितव्यमित्यर्थः ।

40

वाचिके कायिके आश्रयणेऽपि फलस्यालाभो नास्ति
ज्ञानान्मोक्ष इत्युक्तत्वात् मानसेन भवितव्यम् ॰ ॥

सत्त्वबुद्धिविशेषः अमुं बुद्धिविशेषं परं दृष्ट्वा पतितप्रबंधे विस्तरेणोक्तवान् श्रियः पतिपद्यप्रबंधे च सत्त्वबु
द्धिविशेषः अन्यान्याहेश्चेषत्वज्ञानकार्यभूततत्त्वरतापायसमाहृतः भगवद्दृष्टत्वात् मतिरूप एवस
कृत्तुष्टेयः अमिचारविलम्बविधुरः सर्वाधिकारे नियमशून्योऽतिमहत्त्वनिरपेक्षः सुशके
याम्यागमोहटाध्यवसायरूपो ज्ञानविशेष इति अवोचन्न तस्मा हृत्स्रोतसनुसन्धेयः एवं ४०
मानसमात्रमलं मनसा चेत्युक्तप्रकारेण त्रिविधकरणेनापित्रीकारेणापेक्षितः किमित्य

पूर्वोक्तं त्रितयमपीति समस्तपूर्वपदे उक्तं लक्ष्मीविशिष्टत्वं कल्याणगुणोपेतत्वं दिव्यमं
गलविग्रहोपेतत्वमित्येतत्त्रितयं च श्रिया सार्द्धमास्ते सर्वान्कामान्समश्नुते सह पश्यती
त्यस्यानुभवविषयत्वेनोक्तत्वात् प्राप्यं हीत्यर्थः नहि एतन्न किमित्युपायः क्रियत इत्य
त आह असेत्यादिना अकिंचनस्यानन्यगतिकस्यास्याशक्ताभोगप्रभृतेः क्षीरमोच

पूर्वोक्तं त्रितयमपि प्राप्यं हि अस्याप्त्योपायं करोतीति चरणौ शर
णमित्युक्तत्वादुपायान्तराभावाज्ञोपायस्तु अतः प्रपद्ये आश्रयामि

धत्वेन दर्शनिव प्राप्यभूतमात्मानं प्रापकं करोतीत्यर्थः अनेनास्योपायस्य कश्चिद
तिशय उक्त इत्याह चरणौ शरणमित्यादिना चरणौ शरणमिति प्राप्यवस्तुनः प्राप
कत्वेनोक्तत्वात् प्राप्यं भिन्नत्वं भिन्नमिपि बहूपायान्तरवन्नभवति उपायोपेयभावा
ह तमुपायमिदमेवेत्यर्थः उक्त इत्यर्थ अनेन पदस्यार्थमाह प्रपद्ये आश्रयामीति
एतत्पदस्य पद गतावितिधातोः सिद्धत्वेन गतिवाचकत्वात् आश्रयामीत्यस्यार्थमाह।

सकृदेव प्रपत्त्यायेत्यादि। सकृत्प्रकारेण प्रपत्तेः सकृत्कार्यत्वात् वर्तमानत्वकथनं किमर्थमि
त्यत्राह वर्तमाननिर्देश इत्यादि। लोकविक्रान्तचरणौ शरणं तेव्रजम् त्वच्चरणयुगं प्राप्तो
स्मि चरणयोरधस्तात्समपक प्रविष्टोस्मि इत्युक्तप्रकारेणानुक्ता प्रपद्ये इति वर्तमानत्वकथ
नं प्रक्रमात् वर्तमानोयं रजस्तमोभ्यां कलुषितः उपायापायेष्वेकस्मिन् स्थितः सत्त्वाभिवृद्धौ अ
नुतापोत त्याभीतश्चेत् प्रायश्चित्तिरियं सात्र यत्पुनः शरणं व्रजेदित्युक्तप्रकारेण

41 वर्तमाननिर्देशः सतोन्मीलनभये सति तदनुसंधानाय उपायान्तरेषु म
नसोगमनार्थः कालक्षेपस्य दुःशकत्वात् सकृन्मशक्यतयानुवर्त्यते ॥

प्रपत्तिविनाशस्य परिहाराभावात् तस्याः सकृत्करणे नैरन्तर्येण करणाभावात् पूर्वप्रप
त्तेरनुसंधानमित्यर्थः। ननु वर्तमाननिर्देशस्य का निश्चितप्रयोजनतेत्याह उपायां
तरेष्वित्यादिना। पूर्वं चासन्नयोपायान्तरेष्वावश्यकत्वबुद्ध्या मनसोऽगमनाय एतदनुस
न्धानेन विना कालगमनस्य दुःशकत्वात् कालक्षेपार्थं तस्य तस्येतया सकृन्मशक्यता ४२
त्वेन तदनुसंधानविच्छेदे मनेरणानुवर्तनीयमित्यर्थः

उपाय एवेत्यादिना फलसिद्धेरुपायत्वेन स्वीकर्त्तव्य ईश्वर एवेति करणत्रयेण जायमानाना
मा माश्रयणानामेतेषामायासप्रवृत्त्योपायत्वे हेतुमानत्वात्साक्षादुपायत्वाभावात्फलसिद्धे
रध्यवसायात्मकमानसस्वीकारएकएवालम् एतत्त्रितयं चापेक्षितमिति निर्बन्धो नास्तीत्य
क र्थः अथ वैकैकमेव किमित्युच्यते त्रिविधैरणेनापि आश्रयणे कश्चिन्नको विरोध इत्यत आ
ह उपाय इत्यादि नत्वैकैकमेवालं त्रयमप्यपेक्षितमिति निर्बन्धो नास्तीत्यर्थः निर्बन्धो नास्ती

उपायः स एवेति अयं पृथगुपायो न भवति अत एत
त्त्रितयमप्यऽपेक्षितमिति निर्बन्धो नास्ति ॥ ० ॥

त्यर्थः निर्बन्धो नास्तीत्युक्तत्वात् एतस्मिन्स्वीकारे करणत्रयेण विद्यमानेपि अन्यतमेन नास्ती
त्युच्यते एतत्स्वरूपद्वये करणत्रयेणास्तु वा एककरणेन वास्तु फलसिद्धेरन्यतमेनास्ति अधि
कारपूर्त्तेः करणत्रयमप्यपेक्षितं फलसिद्धेः केवालं उपायपूर्त्तेः श्रीयः पतित्वे वात्सल्यादि
गुणयोगः हितममंगलविग्रहश्च यथाऽपेक्षिता तथाऽधिकारपूर्त्तेः करणत्रयमप्यपेक्षि
तमिति हि परं दूषपडि प्रबंधे एतेऽउक्तवंतः सकृदेव हि शरणार्थः कृतोयं तारयेत्ररम्

ऽनन्यभोग्यत्वरूपस्वरूपानुगुणत्वेनोपयन्तरैश्वर्यकैवल्येत्यनाचरमभजप्राप्यमर्थ्यान्तरस्यार्थः
अभिप्रायज्ञस्येश्वरस्य समीपप्रार्थनाधिकेति वदतो प्रश्नमाह अनेनार्थनीयं किमित्यादिना
तस्योत्तरमाह एतद्वाक्येऽश्रुतत्वस्मादिना रोगरोदने अप्रार्थ्यं त्यक्त्वाऽस्थितायाः प्रजायाः रोगेण
क्षुधाऽभिभूताया रोदने मित्यपेक्षारूपवाक्येऽश्रुते माता यथा संतुष्टा भवति तथाऽनादिकालं
प्राप्यानत्वप्रावरणरूपरोगाक्रान्तेनैतत्प्राप्य अप्राप्यं त्यक्त्वास्थितोयं तस्मिन्नरुच्युत्प

42 रीमाभूत्प्राप्यमर्थ्यते अनेनाऽर्थनीयं किं सर्वज्ञ एतदभि-
प्रायं न जानाति किमिति चेत् एतद्वाक्येऽश्रुते मनः प्रसन्नं
भवति श्रीमते महालक्ष्म्यासह स्थिताय ॥ ० ॥

तोऽस्य समीप आगत्यैतदपेक्षा गर्भवाक्यस्य किंचेत् तच्छ्रुत्वाऽपि पिताऽस्य मनः संतुष्टं भ-
वति तद्वदयमर्थ्यत इति फलितोऽर्थः इतः परमस्य वाक्यस्य प्रतिपदमर्थं वक्तुं विचार्य
प्रथमपदमुपादत्ते श्रीमते इति तस्यार्थमाह महालक्ष्म्या सहेति अत्र श्रीशब्दस्य पू-
र्ववाक्योक्तव्युत्पत्तिद्वयं तदर्थः मत्तुवर्थनित्ययोगश्चानुसंधेयः उभयत्र नित्ययोग- ५२
स्य साम्येऽपि तत्तद्रूपानुगुणमस्याः स्थितिमाह ॥

फलसिद्धौ बहुकालमनुसंधानस्य मित्युक्तो कोऽसौ परस्य तत्र आह फलायेत्यादिना पूर्वोक्तप्रयोज
नानि विहाय फलार्थे बहुकालमनुसंधानं कर्तव्यमिति प्रतिपत्तौ कृतायां सहायान्तरसंसर्गासहः
सिद्धोपायः शरणागतिसंबंधेऽसौ स्वामिव न फलतीत्यर्थः एवं पूर्ववाक्यस्यार्थमुक्तवान् इदानीमुत्त
रवाक्यस्यार्थं वक्तुमुपक्रमते उत्तरवाक्येनेति प्राप्येनाम श्रियः पत्युः सर्वस्वामिनः सर्वेश्वरस्य च स्व
रणयोः क्रियमाणे कैंकर्ये प्रापकवरणानन्तरं प्राप्यकथनस्याभिप्रायमाह प्राप्यान्तरायेति

फलाय बहुकालापेक्षेति स्मरणे उपायस्युक्तो भवति उत्तरवा
क्येन प्राप्यमुच्यते प्राप्यान्तरायन भवतीति उपायान्तरेणान्यत्का
चरमोपायस्याश्रयणवत् उपेयान्तरैश्वर्यकैवल्यत्यक्ता ॥०

पूर्ववाक्ये प्रतिपादितसाधनस्य फलचतुष्टयसाधारणत्वात् पूर्वोक्तत्वे प्रापकवरणं प्रा
प्यान्तरायन भवतीत्युच्यते इत्यर्थः इदानीं प्राप्यकथनस्यास्य प्रयोजने किं प्राप्यान्तराणि
विहायैनत्प्राप्यापेक्षा किमिति क्रियत इति शंकायामाह उपायान्तरान्यत्केत्यादि उ
पायवरणकाले समये अनन्यशरणत्वरूपस्वरूपानुगुणत्वेन कर्मज्ञानभक्तिरूपोपा
यान्तराणि त्यक्त्वा चरमभजनस्य सिद्धोपायस्याश्रयणवत् उपेयप्राप्तिकाले समये॥

संश्लिष्टत्वेन स्थितिं च वदति इति विस्तरेणोवाच । श्रीमंत्र उत्तरपदस्यैतदुक्तवाक्यस्य विवरणे
तत्प्रकारमाह अस्मिन्नित्यादिना कैंकर्य्यप्रतिसंबंधो कैंमिथुनमित्यमुमर्थं प्रगल्भत्वेन प्रतिपा
दयत्यस्मिन्वाक्ये श्रीमंत्रे नारायणायेति कैंकर्यप्रतिसंबंधो कैंमिथुनमित्यस्यार्थत्वात् अ
विशब्दमुक्तं प्राप्यवैशिष्ट्येनानुसंधीयत इत्यर्थः तत्र नारायणायैव कैंकर्यकरणयोग्योऽभ्यु
समित्येतावदुक्तं कैंकर्यस्वीकर्तृत्वेन श्रीमत्त्वाभावेन त्वं कैंकर्यकर्त्री निर्म्मितेन भवितव्यमित्य

43

अस्मिन्श्रीमंत्रोक्तं विशब्दं तथानुसंधीयते वा
लस्वामिवत् उभयरूपमिथुने ॥ ०

त्वयोक्तत्वानुक्तत्वेन तयोरुभयोरप्युक्तत्वात् अस्य पदस्यैवं वाक्यविवरणे अस्मै मिथु
नायैव कैंकर्यकर्तव्यमिति नियमः कथमित्यत आह वालस्वामित्यादिना भवांस्तु सह वैदेह्या
गिरिसानुषु रंस्यते अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते इति स्वामिलक्ष्मीश्चेति मिथुने कैं
कर्य्यकारि वालस्वामिवत् उभयरूपमिथुने अस्यात्मनः कैंकर्यकरणं स्वरूपप्राप्तमित्यर्थः ४३
त मिथुनशेषत्वं स्वरूपं चैमिथुनकैंकर्यं स्वस्वरूपप्राप्तम् पुनश्चैतन्मिथुने कैंकर्य्य

अस्योपायत्वावस्थायामिति । यदा चैतन्नस्या निष्टानिवृत्तेरिष्टप्राप्तेश्चोपायो भवति तदा
सहायान्तरसंसर्गासहत्वात्स्वयमुपायभावे न चैतत्सापराधचेतनानामपराधान्दृष्ट्वा अस्य
कोपोस्तीति समये तत्सहितं तद्गोकाराभिमुखं कुर्वतो पुरुषकारभूतानि ष्वति यदा चैतन्नस्य
कैंकर्यप्रतिसंबंधितया प्राप्यं भवति तदा तन्नैकर्यप्रतिसंबंधितया स्थितात्सतो स्वयं प्रा
प्यभूतान्येतैः क्रियमाणकैंकर्येण मनसि एकं हर्षगुणं कृत्वा प्रसादयतीति कैंकर्यवर्द्ध

अस्योपायत्वावस्थायां स्वयं पुरुषकारभूतास्य प्राप्यत्वाव
स्थायाम् स्वयम्प्राप्यभूता कैंकर्यवर्द्धिका च तिष्ठति ॰

कातिष्ठतीत्यर्थः अमुमर्थं परंदपडिप्रबंधे पूर्ववाक्ये श्रीमच्छुकृश्चेतनानामपराधमी
श्वरस्य स्वातंत्र्यं च दृष्ट्वा एतस्य क्रोधस्य विषयीभूता विनाशमप्राप्ता मुमाश्रित्योज्जीवंत
इति सापराधचेतनानीश्वरेण घटयितुं सहास्मत्कास्थितायाः स्थितिर्वदति अन्नायं श्रीमच्छु
वः कैंकर्यप्रतिसंबंधित्वार्थे एतैः क्रियमाणेकैंकर्ये स्वस्मनस्येकं हर्षगुणं वर्द्धयितुं चानु
भवविच्छेदेत्वसंज्ञाहानेर्निरंजरसंश्लेषार्थं तेन सह स्मरणमपि विश्लेषं विना सर्वदा

कल्याणगुणांश्चरमे श्लोके वयं लब्धानंदो भवतीत्युक्तस्वरूपवत्कैंकर्यवृद्धिकाभोगभक्ताश्चगु
णाइति सामान्येनोक्त्वा तज्ज्ञानपत्वादिगुणानां वात्सल्यादिगुणानां शेषत्वादिगुणानाम
विशेषेण सर्वेषामनुभाव्यत्वात् पूर्ववाक्येनार्णयणपदेनोपायवरणे स्योपयुक्तत्वयाऽनुसं
धीयमानानां गुणविशेषाणां अत्र प्राप्यत्वयाऽनुसंधेया आश्रयभक्तस्वरूपस्य विद्यमानमाकार
44 द्वयमिवाश्रयभक्तानां गुणविशेषाणामकारद्वयमस्ति एतत्सर्वं परे ह्यपदि स्वबंधउक्तवान्
अस्य पदस्य तात्पर्यमेतस्मिन्नित्याह शेषित्वे तात्पर्यमिति अनुभाव्यत्वस्य विशिष्ट

शेषित्वे तात्पर्ये प्राप्त विषये
कैंकर्ये खलु रस्यते ॥

त्वात्सकलगुणानां प्रतिपादकत्वेपि चरमश्लोके शेषत्वमिति विशेषणमत्र शेषित्वम
अतोस्य पदस्य तात्पर्यमित्यर्थः अस्य शेषित्वकथनस्य प्रयोजनमाह प्राप्तविषयइति
सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखमिति रित्युक्तप्रकारेण निषिद्धम प्राप्तविषयकैंकर्यमिति नभव
ति छायावासत्वमनुगच्छेत् वासदेवतरुच्छायानातिशीतानघर्मदा नरकांगारशमनी ४९
साकिमर्थं न सेव्यते इत्युक्तप्रकारेण विहितप्राप्तविषयकैंकर्यं मत्स्यरसयुक्तं भवति ०

करणं समये विद्यमानमाधिक्यमाह कैंकर्य्यचेत्यादिना स्वातंत्र्येश्वरउपेक्षाम कृत्वा यथा कैं
कर्यं स्वीकरोति तथा कुर्वनीयमिति सीतामुवाच सीता समक्षं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीदि
त्येतत्पुरस्कारेण स्वस्य स्वरूपानुरूपं कैंकर्य्यमपेक्ष्याश्रवतो बाललक्ष्मण इवाप्रार्थनी
य कैंकर्य्यस्य सिद्धिः मातापितृभयरूपमिथुने शुश्रूषाकर्तुः पुत्रस्येव क्रियमाणकैंकर्य्य
स्य रसत्ता लक्ष्मीनारायणरूपमिथुनइत्यर्थः इदानीं द्वितीयमुपदमुपादत्ते नारायणाये

कैंकर्य्यकरणं कैंकर्ये सिद्धानिरस्यति चेतन्मिथुने नाराय
णायसर्वशेषिणे अत्र श्रीविग्रहः गुणाश्चोच्यन्ते ॥

ति तस्यार्थमाह सर्वशेषिण इत्यादि नारायणत्वस्योभयविभूतिनाथत्वरूपत्वात्
सर्वशेषिणइत्युक्तं कैंकर्यप्रतिसंबंधी भवति शेषित्वं तु कैंकर्य्यस्यानुभवजनितप्रीति
कारितत्वात्तदाह शप्रीतेरनुभवविषयाधीनत्वात्तदनुभवविषयस्य वक्तव्यत्वादाह
अत्र श्रीविग्रहो गुणाश्चोच्यन्ते इति कैंकर्य्यप्रतिसंबन्धिने वदत्यस्मिन्नपदे कैंकर्य्य
पूर्वभाविनोनुभवस्य विषयीभूतो दिव्यमंगलविग्रहः कल्याणगुणाश्चोच्यन्त इत्य
र्थः सदा पश्यन्ति सूरयः सोश्नुते सर्वान्कामानित्यादिषूक्तप्रकारेण दिव्यमंगलविग्रहः

त्यस्य नित्यप्रार्थनीयत्वस्य निदानमाह शेषिण इत्यादिना नाकिंचित्करस्य शेषत्वमित्युक्त
रीत्या शेषस्यातिशयकरत्वेन स्वरूपस्य वस्तुनः शेषत्वाभावात् शेषिभूतेश्वरस्य स्ववृत्तिविशेषैः प्रीतिरूपा
तिशयवर्द्धने शेषभूतस्य स्वरूपलाभः स न तस्य मुखोल्लासानुभवस्योपायमिति प्राप्यमित्यर्थः त
स्मान्नित्यप्रार्थनीयमिति तात्पर्यम् अनंतरं चरमपदमुपादत्ते नम इति तस्यार्थमाह कैंकर्ये
45 ति नमः शब्दस्य सामान्येनाहंकारममकारनिवर्त्तकत्वेन श्रीमंत्रे मध्यमपदे नमः शब्दवत्

शेषिणोऽतिशयस्य वर्द्धने शेषभूतस्य स्वरूपलाभः प्राप्यं च नमः कैं
कर्यविरोधीनिवृत्यर्थे विरोधिनाम स्वस्येति क्रियमाणत्वम् ॥

स्वरूपोपायपुरुषार्थविरोधिनां त्रयाणां निवर्त्तकत्वे सत्यपि कैंकर्यप्रार्थनानंतरो
क्तत्वात् तस्य कैंकर्यस्य विरोधिनं निवर्त्तयतीत्यर्थः कैंकर्यस्य विरोधी कोवेत्यत आ
ह विरोधिनाम स्वस्येति क्रियमाणत्वमिति स्वस्येति क्रियमाणत्वं नाम भोक्ता
हं मम भोगोऽयं इत्युक्तप्रकारेण इदं स्वरसस्य हेतुरिति प्रतिपत्त्याकारेण भगवन्मुखोल्ला
सहेतुत्वादिदमस्माकमादरणीयमिति प्रतिपत्तिं विना भोक्तृत्वप्रतिपत्तौ मदीयत्वप्र ४५
तिपत्तौ च जातायां अपुरुषार्थो भवति

इदानीमस्मिन्पद्ये विभक्त्यर्थस्यार्थमाह इयं चतुर्थीत्यादिना शेषत्वज्ञानकार्य्यभूतोपाय
९२ पूरितमहानेतरत्वात् ता[illegible]र्थ्यप्रतिपादकत्वासंभवादियं चतुर्थी परिगृहीतोपायफलभूतं
कैंकर्य्यं प्रकाशयतीत्यर्थः कैंकर्य्यस्य प्रकाशनं नाम कैंकर्य्यप्रार्थनाप्रतिपादनं कैंकर्यंना
म भगवन्मुखविकासहेतुभूतो वृत्तिविशेषः इदं च कैंकर्यं एतत्सामगायन्नास्ते इति नम
इत्येव वाहिन इतियेन येन धाता गच्छति तेन तेन धाता गच्छति सह गच्छतीत्यादिषु चोक्तं
प्रकारेण कायिकवाचिकरूपं वर्तते एतत् कैंकर्य्यं प्रार्थनीयं चेत् कादाचित्कं भवेदिति चेदाह कैं

इयं चतुर्थी कैंकर्य्यं प्रकाशयति कैंकर्य्यं च
नित्यं नित्यप्रार्थितं तव प्राप्तं योगपदम् ॥

कैंकर्य्यं च नित्यमिति शेषत्वस्यैवात्मनः स्वरूपत्वात् अकिंचित्करस्य शेषत्वानुपपत्तिरित्यु
क्तप्रकारेण किंचित्काराभावे तस्यानुपपन्नत्वात् कैंकर्य्यमात्मनो नित्यमित्यर्थः तस्मादेव
हि नित्यकिंकरः प्रहर्षयिष्यामि नित्यकिंकरो भवानीत्याचार्य्यैरुक्तं नित्यं चेत्प्रार्थनीयं कि
मित्यत आह नित्यप्रार्थितं तवेति विषयस्यातुलत्वात् आश्रयभूतचेतनस्यानंत्यात् परतंत्र
त्वात् प्रार्थनाभावे कैंकर्य्यासिद्धेः नित्यप्रार्थितं तव प्राप्यमित्यर्थः

46

इति न वास्माकं च मध्यस्य तमा विद्यमानस्येति तस्मात्तत्रैव प्रार्थ्यं स्वयं कैंकर्य्ये कर्म्मेदमु
क्तप्रकारेण शेषिणा एव प्रार्थ्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः स्वस्मा एव मां स्वीकरोतीति शङ्काऽपेतकैं
इदानीमस्य कैंकर्यस्य विघ्नानाह सोऽहं त्वमित्यादिवाक्यद्वयेन तस्याविद्याऽहं सोऽहमेवेति ज्ञापहा
रिसत्त्वमूढत्वमुत्पादयतीति कैंकर्यस्य विघ्नः एतत्त्वमसः पूर्वोक्तचतुर्थ्योक्तकैंकर्य्ये मति
मतविषयपरिचर्यैकस्वरूपोपयुक्तत्वात् तन्मुखोल्लासप्रयोजनस्य तस्याविघ्न इत्यर्थः

सोऽहं त्वमेतन्तरायः पूर्वोक्तकैंकर्य्ये च तथैव कैंकर्य्ये प्रार्थनावद
स्मिन्परे प्रार्थना च सदास्ति ॥ ० ॥

एवंभूतत्वादेतद्विरोधिनिवृत्तिप्रार्थनाऽविच्छिन्नावर्त्तनइत्याह कैंकर्य्ये प्रार्थनावदित्यादिना
चतुर्थ्योक्ता कैंकर्य्ये प्रार्थना नित्यावाप्तिपादितेन इत एतत्तत्परोक्तकैंकर्य्ये विरोधिनिवृत्ति
प्रार्थनाऽत्रास्थितिकाले प्राप्यभूमिप्राप्तकाले चाविशेषेण सर्वेषु कालेष्वनुवर्त्तनइत्यर्थः
मालिन्यरहितममावपि स्वभोक्तृत्वोदयो जायते किमित्यत आह ॥ ५६

पुनश्चैतत्तत्कैंकर्ये प्राप्तिविरोधिनोऽपि अस्मिन्पदे निवर्त्यन्त इत्याह अत्राविद्यादयोऽपीति अ
हंकारममकारनिवृत्तिं प्रार्थयताऽनेन न मम स्याऽनात्मन्यात्मबुद्धिरस्वे स्वमिति या मतिः अवि
द्यातत्सम्भूतौ बीजमेकं द्विधा स्थितमित्युक्तरीत्याऽनात्मन्यात्मबुद्ध्यादिमूलकाऽकर्मोत्प
त्तिकारणत्वेन स्थिताऽविद्या तत्कार्याणि कर्माणि तत्कार्यप्रकृतिसंबंधः एते सर्वे निव

अत्राविद्यादयोऽप्यनिवर्त्यन्ते तवेववयंदा
स्यं कुर्म इत्युक्तप्रकारेण भवितव्यम् ०

र्त्यन्त इत्यर्थः तस्माद्द्वयविवरणभूतेनगद्येन नमः शब्दार्थानुसंधानसमये मनोवाक्काये
रित्यादिगद्येनाकृत्यकरणाद्यखिलकर्मनिवृत्तिं अनादिकालप्रवृत्तेत्यादिगद्येनाविद्या
निवृत्तिमद्दीयाऽनादीत्यादिगद्येन प्रकृतिसम्बंधनिवृत्तिंच भाष्यकृतः प्रार्थितवंतः त
थाप्यस्य प्रधानार्थः कैंकर्ये स्वप्रयोजननिवृत्तिरितित्तमुपपादयितुम् तत्र प्रथमं कैंक
र्यकरणसमयेऽस्याऽवस्थितिमाह तवैवेति कैंकर्यकरणसमये तवैव वयं दास्यं कुर्म

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ मध्यमरहस्यमन्त्रद्वयार्थकथनानन्तरं तत्पूर्ववाक्योक्तोपायवरणं
सर्वेश्वरेण स्वयमेव विहितत्वात् तदभिमतमित्यस्यार्थस्य वरणांगसाधनांतरपरित्यागस्य व
रणे साधनत्वराहित्यस्य च पुरुषादेव पूर्वार्द्धेन प्रतिपाद्यमानत्वात् उत्तरवाक्योक्तकैंकर्यपू
47 का र्वभाविप्राप्तिप्रति बंधकसकलपापविमोचनस्योत्तरार्द्धेन शब्दादेव प्रतिपाद्यमानत्वात् द्व
यविवरणभूतस्य पंचमवेदसारभूतगीतोपनिषत्सारभूतस्य चरमरहस्यस्य चरमश्लोक
स्यार्थसंशयविपर्ययपरिहित्येनाह अस्यार्थश्रवणार्थं हि श्रीभाष्यकाराः अष्टादशवारं
गोष्ठीपूर्णसमीपं गतवंतः पूर्णाश्चैतदर्थस्य गौरवं अस्याधिकार्यभावं च दृष्ट्वा सात्विका
दरपरीक्षार्थमनेककालं संचारयित्वा लोकेशपथकान् कृत्वा पथप्रदक्षिणमासोपवासा
न्कारयित्वा दौर्लभ्यं प्रदर्श्य कृपोत्कृतवान् निकृष्टसत्वनिष्ठं परमात्मनिरक्तोऽपरमा
नि त्मविरक्तोऽप्रमाणपरतंत्रो भगवद्देभवेश्रुतेष्टदमं पत्रमिति विश्रंभवाइल्पवानास्तिका प
गेस्मरः कश्चिदस्ति चेत्स एव तत्त्वोक्तार्थश्रवणानुष्ठानयोरधिकारी त्वधिकारिदौर्लभ्या
तदिमं प्रकाशयामासाहित्तवंतो भाष्यकारास्तु सर्वसंसारिणां दुर्गतिं दृष्ट्वात्कुलकृपया स्वयो प ४७
स्यैवमवमहत्वात्तदर्थानेव प्रपन्नान् प्रकाशितवंतो भाष्यकाराः एवमुपदेशे

औषधमित्यादि अस्यार्थः नवानुभवजास्मरणानंदेस्वभोक्तृत्वबुद्धिविद्यास्वरूपविनाशेप्र
सक्तेतत्त्वणंतिहेतुभूतभेदजरूपहेत्वाभिज्ञातिनिरसरिभिरुक्तमानेनवाक्यमुक्तं एवमित्यर्थः
तस्मादेतद्विषयवैलक्षण्यप्रयुक्तायाः स्वभोक्तृत्वबुद्धेस्तत्रोत्पद्यमानत्वात् अस्मिन्पदेद्वा
र्थेनेत्यर्थे सिद्ध इति तस्माद्विमुक्तानां लक्षणकथनसमर्पेनमइत्येवमादिनइत्युक्तं एवंप

औषधमस्मद्रोगगर्भस्य ॥
श्रीमल्लोकगुरुवेनमः ० ॥

भा रूपकारत्वेनित्ययोगस्तद्भावितत्वात्तत्यादिगुणगणस्ताहृशगुणप्रकाशकदिव्यमंग
लविग्रहोगुणविग्रहविशिष्टवस्तुनउपायत्वंतदुपायस्वीकारः तत्फलभूतकैंकर्यप्रति
संबंधिएकमित्युक्तमित्ययमर्थः तद्वस्तुनः सर्वशेषित्वंतद्विषयकैंकर्यविरोधिनिवृत्ति
श्चेत्येते अर्था उक्ताः ॥ श्रीमल्लोकगुरुवेनमः ॥ श्रीमद्वरवरमुनयेनमः ॥

अत्र पूर्वार्द्धेनेत्यादिना अत्रैतद्यावत्के पूर्वार्द्धेन एतदुपायाधिकारिणः कर्तव्यमप्यमाह उत्तरार्द्धे
नोपायम् तस्य तस्य कर्तव्यमपि समाहेत्यर्थः अधिकारिकृत्यं किमित्यत आह अधिकारिणः कृ
त्येनामोपायपरिग्रह इति अधिकारिणोऽस्य कर्तव्यमुपायस्वीकार इत्यर्थः न हि तावन्मात्रं वि
धीयतामुपायान्तरत्यागः किमित्युच्यत इत्यत आह तेसांगं विदधातीति तमुपायस्वीकारमुपा
यान्तरपरित्यागरूपांगेन सह विदधातीत्यर्थः प्रक्षालितपादो वाचामेत् स्नात्वा विधिवदर्चयेत्

अत्र पूर्वार्द्धेनाधिकारिकृत्यमाह ॥ उत्तरार्द्धे
नोपायकृत्यमाह अधिकारिणः कृत्येना
मोपायपरिग्रहः तेसांगं विदधाति ० ॥

स्थित्वाद्यं भाति वेदाद्यातद्ध्यात्वा देवं जपेन्मनुमिति आचमनाद्यंगत्वेनोक्तपादप्रक्षालना
दिकं विना तेषामनुष्ठानासंभवेत् अत्रापि स्वव्यपदेशं गते नोक्तोपायान्तरत्यागं विना
स्वीकारोऽयुक्त इति सिद्धः तस्मात् सर्वधर्मान् परित्यज्य स्थित इत्येतत् इति दृष्टान्त उद्धारस्वतः
प्राप्तमुपायान्तरत्यागमनूद्य सिद्धोपायस्वीकारो विधीयत इत्यनुवादपक्षोऽयुक्त इति भाव ४८
ः न हि स्वशक्त्यादिनिरासप्राप्तस्यास्य विध्यपेक्षा किमित्यत आह ॥

चित्तमात्रे विनेममर्थं ज्ञात्वा सर्वेषां यथोज्जीवनं स्यात् तथा परमकृपया वस्तु अमुमर्थं संग्रहवि-
स्तररूपेण बहुषु प्रबंधेषूक्तवंतः अस्मिन् प्रबंधे हि अन्यप्रबंधवैलक्षण्येन ह्रीवासानामधिकं
विशदमुक्तः अत्र प्रथममस्य श्लोकस्य गौरवं सर्वेषां हृदयगतं कर्तुं अस्य चरमश्लोक इति नाम्नो हे-
तुमाह एवमिति अस्माच्छ्लोकात् पूर्वमनेकेष्वध्यायेषु कर्मज्ञानादिषूक्तेषु चिद्रुपायविशेषेषु
स्वप्राप्तिलक्षणमोक्षसाधनत्वेन विस्तरेणोपदिष्टेषु श्रुत्वा कायक्लेशरूपत्वात् इंद्रियजयस्य

पूर्वोक्तेषु चिद्रुपायेषूक्तेषु तेदुःशकाः स्वरूपविरोधिन इति ज्ञात्वा शो-
काविष्टमर्जुनं प्रति तस्य शोकनिवृत्त्यर्थं इतउत्कृष्टो नास्तीति चर-
मोपायस्य कथनात् । चरमश्लोक इत्यस्य नाम भवति ॥

दुःसाध्यत्वात् सावधानरूपत्वात् चिरकालसाध्यत्वात् ते अनुष्ठातुमशक्या इति स्वशरीर-
त्वकथनादिना प्रतिपादितपरतंत्रस्वरूपस्य स्वयत्नरूपा एते विरोधिन इति निश्चित्य तैः
स्वामिनः प्राप्तव्यकाश्चः कोपि नास्तीति इतश्च्युत एवास्मि इति शोकेनाविष्टमर्जुनं प्रति त-
स्य तादृशशोकनिरासार्थं मदेकत्वेन स्वरूपानुरूपतया निरतिशयोत्कृष्टस्य चरमभ-
पादस्यो नस्योक्तत्वात् चरमश्लोक इत्यस्य श्रीनामभवतीत्यर्थः अथास्य श्लोकस्य सर्वकार्यमाह ॥

नरत्वादिना तादृशमोक्षफलसाधनानि उपदिष्टं हृत्तोपदिष्टत्वपक्षे श्रुतिस्मृतिभिर्विहितानीति धर्मानि
ति बहुवचनप्रयोगः कृत इत्यर्थः एवं स्थितान्येकैकस्य श्लोकस्याह तेचेति पूर्वं बहुत्वेनोक्तास्ते च कर्मणो
वहिंसादिहिमास्थिताज्ञानकादयः तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचरेति स्वतंत्रसाधनत्वेनो
क्तः कर्मयोगः सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते
49 ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुनेत्युक्तसाधनज्ञानयोगः भक्त्यात्वनन्यया शक्य कर्मे

तेश्रुतिस्मृतिविहितानि बहुविधा इति बहुवचनं तेच कर्मज्ञानभक्तियोगाः अत्र
वतारहस्यज्ञाने पुरुषोत्तमविद्यादेशवासः श्रीनामसंकीर्तनम् श्रीदीपारो
पणम् श्रीमालार्कंकर्मेत्यन्नभक्त्यौ नित्योपायद्वयाक्रियमाणानि सर्वाणि

मन्मनाभवमद्भक्तइत्यादिभिरुक्तः कर्मज्ञानसहकृतो भक्तियोगः जन्मकर्म च मे दिव्यमेवं यो
वेत्तितत्त्वतः त्यक्त्वादेहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुनेति विरोधिनिवृत्तिपूर्वकभगवत्प्राप्तिसा
धनत्वेनोक्तमवतारहस्यज्ञानं एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारतेति अभिमतसा
धनेन कृतकृत्यं करोतीत्युक्तपुरुषोत्तमविद्यादेशो यं सर्वकामधुगिति सर्वकामफलप्रद ४९
त्वेनोक्तः पुण्यक्षेत्रवासः सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्मसनातनमिति पापविमोचनपूर्वक

शरणागतिरित्यादिना भोग्यतया शरणागतेरङ्गीकारे पितुः शरणागत्यौपधत्वेन विहितत्वे चेत् यथा शीघ्रपरिग्रह
स्योपयुक्तं भवति तथोपायान्तरेभ्योऽस्य विद्यमानेन वैलक्षण्येन चेतनस्य शरणागतिरुपायः स्वीकुर्वितै
विधिप्रयुक्तत्वं च्छीघ्रं स्वीकारस्योपयुक्तो भवतीत्यर्थः इतः परमस्य प्रतिपदार्थं वक्तुं पूर्वार्द्धपदस्य
व्याख्यामाह अत्र पूर्वार्द्धपदपदमिति अत्र प्रथमपदमुपादत्ते सर्वधर्मानिति तस्यार्थमाह सर्वान्
धर्म्मांश्चेति अस्य धर्मशब्दबहुवचनसर्वशब्दरूपेणार्थं ज्ञातान् एतत्त्रयाणामर्थः वक्तुं प्र

शरणागतिरुपायो वैधश्चेत् न शीघ्रपरिग्रहस्योपयुक्तो भवतीत्यत्र अत्र पूर्वार्द्ध
पदपदस्य वैधर्मान् सर्वान् धर्मांश्च धर्मो नाम फलसाधनभूतः अत्रोक्तो
धर्मशब्दो दृष्टफलसाधनपरो न किन्तु मोक्षफलसाधनानि वदति ०

अथ धर्मलक्षणमाह धर्मो नामेति धर्मशब्दस्य दृष्टफलसाधने पुत्त्रज्यादिष्वपि प्रतीतत्वात् तद्व्यावर्तय
ति अत्रोक्तो धर्मशब्द इति पूर्वमुपायोपदेशसमये दृष्टफलसाधनानां व्याहृतत्वात्
मोक्षोपायोपदेशप्रकरणात् अत्रोक्तो धर्मशब्दः पुत्रैश्वर्याद्यैहिकफलस्वर्गाद्यामुष्मिकफल प
रूपदृष्टफलसाधनानि न प्रतिपादयति किन्तु भगवत्प्राप्तिरूपमोक्षसाधनानि वदतीत्यर्थः ॥
इतः परं बहुवचनमाह ॥

50

इममित्यादिना भगवदर्जुनपारतंत्र्यरूपो देशपरमाविरोधित्वाद्धर्मेवात्मसंत्रासो सतां एतस्मिन्नर्थमेव
चनेन स्वधर्मे भजन्युद्धो धर्मे इति अपि पंधर्मे इति चभ्रान्तार्जुनस्य तात्पर्येण त्यागः एवं प्रथमपदार्थमुक्त्वाऽथ
द्वितीयपदमुपादत्ते परित्यज्येति इदमपि त्यागः उपसर्गे इति अपि इति तत्र त्यागविशेषं प्र
थममाह त्यागो नामेत्यादिना अत्रोक्तत्यागो नाम केवलत्यजनं न भवति पूर्वोक्तानुपायानन्तु सधा

त्यागो नाम मोक्षोपायानामनुसंधायभ्रु क्षोरजतबुद्धिकर्त्तोरिव विपरीतदिशागमनकर्त्ता
रइव चैतेष्वनुपायेषूपायबुद्धिं कृतवानस्मीति बुद्धिविशेषेण त्यागः परित्युपसं
र्गेण पानकादित्यागवत् रुचिवासनाभ्यां लज्जया सह अपुनरन्वयं त्यागः
कर्त्तव्य इत्युच्यते ॥

यरजतमिति भ्रुक्षोरजतबुद्धिकर्त्तोरिवस्वकार्य्यसिद्ध्युपयुक्तां कांचिद्दिशं गतमुग्धः कालेन वि
परीतदिशं तद्वित्केनचित्त्यागं तत्र इव च भगवत्प्राप्त्युपायापेक्षोऽवयमनुपायेषूपायबुद्धिं कृ वंतो
तवं त इति बुद्धिविशेषेण त्यजनमित्यर्थः इदानीमुपसर्गार्थमाह परीत्युपसर्गेणेत्यादिना
परिसाकल्य इति साकल्यपदं न स्वीकारेण संभवतीति स्वसंवेशरूपतत्त्वेनानपेक्षत्वात् आधिक्य
वाचकेन परीत्यनेनोपसर्गेणात्र इह स्पासुरापानं तैयं गुर्वंगनागमरइत्युक्तपातकादेर्नो त्यागसमये ५०
त्यज्य ।

इयं द्या सर्वविधिविधानाजैनत्ता न्यायैगमादपरि

भगवत्प्राप्तिफलकत्वेनोक्तः श्रीनामसंकीर्तनं यज्ञेन वा यत्नेन दीपयोज्ज्वालयेन्नरः विष्णवे विधि
वद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु विहाय सकलं पापं सहस्रादित्यसन्निभं ज्योतिष्मता विमानेन विष्णु
लोके महीयते इति पापनिवृत्तिपूर्वकभगवत्प्राप्तिसाधनत्वेनोक्तं श्रीदीपारोपणम् एवं विरोधि
निवृत्तिपूर्वकभगवत्प्राप्तिसाधनत्वेनोक्तं श्रीमालाकैङ्कर्यं एतत्प्रभृतीनि साधनबुद्ध्या क्रियमाणा
नि तानीत्यर्थः ईदानीं सर्वशब्दार्थमाह सर्वशब्देनेत्यादिना धर्मेति विशेषणेन सर्वशब्देन बहुवच
नोक्तत्वात् दृश्यसाधनविशेषाणामनुष्ठानसमये संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसि

२१ सर्वशब्देन तादृशसाधनविशेषानुष्ठानसमये तेषां योग्यतापादकानि नित्य-
कर्माण्युच्यन्ते एवं श्रुतिस्मृतिविहितनित्यनैमित्तिकादिरूपकर्मयोगाद्युपायानित्य

युक्तप्रकारेण स्वानुष्ठाने न तेषां योग्यतासंपादकानि संध्यावंदनपंचमहायज्ञादीनि नित्यकर्मा
णि उच्यन्त इत्यर्थः उक्तं निगमयति एवमित्यादिना एवं पूर्वोक्तसर्वप्रमाणेष्वोदनालक्षणार्थो धर्म इति
चोदनारूपेतद्वाक्यप्रमाणको धर्म इत्युक्तत्वात् श्रुतिस्मृतिरूपप्रमाणैर्विहितान् नित्यनैमित्तिकप्रभृ
तिकर्मयोगाद्युपायानित्यर्थः स्वरूपविरुद्धत्वेनाऽधर्मत्वेन वक्तव्यत्वे एतानधर्मानिति कथमा
हेत्यत आह ॥

१॥ाद्धितत्वंप्रवेश्यानंचराजलंकां आत्वासिनिर्याहिरिथि

सद्भावपर्यंते स्वामीगमने प्रभवप्रातःपश्चात्तस्यधनुषोहस्ते सद्भावहरणयोः प्रतिपक्षजनस्य साधनेनाभवदिति तावदेवनकिंतु गच्छानुजानामीति पश्चात्कृतानुमतेः स्वामिनापूर्वमकृतत्वात् गमनविरोधितया पादवंधनमेवजातमित्युक्तेः प्रकारेणोपायांतरेषीष्टतनयोनकेवलंफलस्यासाधनमपिफलस्यप्रतिबंधकोभवतीत्यर्थः अन्वयः फललाभस्यप्रयोजकोभवेतीत्यमुमर्थं सदृष्टांतमाह चक्रवर्तिवदिति पूर्वंवरप्रदानेकृत्वाइदानींमत्सत्यंनवकृष्णकामितिआ

52 तु

प्रकारेणानुपायमात्रमेवनभवतीकिंतुपादवन्धनमित्युच्यते चक्रवर्तिवत्तत्पुनरुक्तः ॥

मासरूपोपायांतरेषु सत्यधर्ममवलंब्यस्थितोरामोविग्रहवान्धर्मइत्युक्तस्वामिनासहावस्थानरूपोज्जीवनरूपपुरुषार्थोच्युतश्चक्रवर्तीवाभासरूपोपायांतरेष्वन्वयः कृत्स्नंधर्मसनातनमितिसनातनधर्मभूतभगवद्विषयउज्जीवनरूपपुरुषार्थच्युतेः प्रयोजकोभवेतीत्यर्थः इदानीमत्रोक्तसर्वधर्मपरित्यागतात्पर्यमजानन्द्विरुक्तेदूषणंपरिहर्तुंतत्पक्षमुपन्यस्यति ॥ ५२

पुनरन्वयहेतुभूतहविर्वासनाभ्यां सहास्माभिरिदं किमिति कृतं लज्जितः सन् यथा त्यजति तथाह अथ मिति
पातकर्मणि त्वं सर्वभावेन भारत विमुक्तः त्वसमारम्भो नारायणपरो भवेति धर्मे देवतया घातकर्त्तेनोक्ता
नामुपायान्तराणां त्यागसमये बुद्धिपूर्वकं तेषु प्रवृत्तेर्हेतुभूतानि चिरबुद्धिपूर्वकान्वयोपयुक्तवासनाता
भ्यां सह भगवदेकसाधनेकवेषस्य स्वरूपस्य त्यजविरुद्धानेतान् किमिति कुर्महे इति लज्जासहितः स
न् पुनस्तज्ज्ञान्वयो यथा न स्यात् तथा त्यागं कुर्यादित्यर्थः अयमस्य वर्थमाह त्यक्त्वेत्यादिना त्यजे

त्यक्त्वा स्नात्वा भुंजीतेतिवत् उपायान्तराणि त्यक्त्वैवाश्रयणीयं क
र्त्तव्यमित्युच्यते चचाल चापं च मुमोच वीर इत्युक्त ॥ ०

त्यक्त्वा भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदित्येवं न भवति किन्तु स्नात्वा भुञ्जीतेति विधिर्भोजने कर्त्तव्ये स्नात्वै
नि व भोजनं कर्तव्यमिति यथा वदति तथा सिद्धोपायपरिग्रहसमये त्याज्यानि उपायान्तराणि त्यक्त्वैव प
रिग्रहः कार्य इति नियम उच्यते इत्यर्थः एवं त्यक्त्वैवाश्रयणीयस्यानादर्शमाह चचालेत्यादिना
यो वज्रपाताद्यनिसन्निपातेनैव क्षुभ्यते नापि चचाल राजा स एव मौर्याणामिहतो भृशं तेन चचाल चाप ना
ञ्च मुमोच वीर इत्युक्तिं न श्लोके रावणो राम परे भोऽपि स्थितिः स्थिति निश्चलेन मनेन मतिं कुर्वन्ति हत्वेधनुः

अधर्मे निवृत्ते मुख्यतया धर्मशब्दवाच्यत्वाभावेऽपि सर्वेषां धर्मसाहित्येन धर्मशब्दो विशेषणमस्ताम्
धर्मे निवृत्ते न प्रदर्श्यते किम् अत आह प्रदर्श्यतस्यपितद्याति किमित्यादिना एवं प्रदर्श्यतस्यपित
स्याऽज्ञाविवक्षितत्वात् तद्याति किं विहितानुष्ठानरूपधर्मान् प्रतिपादयतीत्यर्थः अत एतामप्य
52 कि कल्पकं मिथ्यात आह स्वमित्यादि अधर्मोनुष्ठानस्य सर्वेस्य निष्ठत्वात् तस्यानिष्टफलकरण

प्रदर्श्यतस्यपितद्याति किं वदन्ति स्वमीश्वरफलं
वपश्यति चेत् तत्सर्वेषां मार्गो नास्ति मामः ॥

स्य स्वरूपत्वादनिष्टकरणस्याप्राप्तस्वरूपे स्वं पश्यतिचेत् सहायांतरसंसर्गासहतया चेतनेस्व
यत्ननिवृत्तिर्व्याप्तिं किं प्रष्टृत्वं ईप्सानपेक्षोपायभूतमीश्वरं पश्यतिचेत् एतत्प्रवृत्तिफलस्यत
स्वीतिरूपत्वात् तादृशं फलं च पश्यतिचेदेतत्त्रितयविरोधिभूतस्यतस्य सर्वेषां मार्गो नास्तीत्य
र्थः तस्माद् धर्मशब्दो धर्मे निवृत्ति प्रदर्श्यतस्यपितद्याति किं वदन्तीत्येवं योगी कामेनिजितात्पर्येहि
तीयपदार्थमुक्तवान् अनंतरं तृतीयपदमुपादत्ते मामिति तस्यार्थमाह ॥ ५२

सर्वधर्मानित्यादिना त्याज्यानामेव धर्माणामिदं कुरु इदं मा कार्षीरिति विधिनिषेधात्मकत्वात् सर्वधर्मान् परित्यज्येति कथनात् विहितानुष्ठानवन्निषिद्धपरिहारोपि त्यागविषयः स्यात् तदापि हितैकपारउद्धादिते निहीनपदार्थानुप्रवेशवत् अधर्मेभ्यः निषिद्धप्रवृत्तयः प्रविष्टाः स्युरिति केचिद्वदन्तिस्यार्थः तं परिहरन्ति सत्तन्न भवेदिति सर्वधर्मत्यागकथनादधर्माः प्रविष्टाः स्युरिति न संभाव्यते धर्मान् त्यजेत्यनेनाऽधर्मान् कुर्वित्यनुक्तत्वादित्यर्थः अधर्मे निवृत्तेरपि धर्मेष्वेवान्तर्भावात् तं त्यजेत्युक्तेः

सर्वधर्मान् त्यक्तेत्युक्तत्वात् केचिद्धर्माणामवकाश इत्याहुः सत्तन्न भवेत् अधर्मान् कुर्वित्यनुक्तत्वात्स्वत एवोक्तो न भवतीति किमिति चेत् न भवति धर्मेष्वेवस्याधर्मनिवृत्तिप्रकाशकत्वाभावात् ॥

धर्मान् कुर्वेत्यर्थोऽर्थोऽनुक्त एवेति प्रतिवाक्यं किमनुवदति स्वत एवोक्तो न भवति किमिति चेदिति तत्रोत्तरमाह नभवतीत्यादिना धर्मत्यागं वदता नेनाऽधर्मान् कुर्वित्यर्थः स्वत एवोक्तो न भवति धर्मेष्वस्याऽधर्मनिवृत्याद्यंगसहितप्रधानभूतविहितानुष्ठानस्य प्रतिपादकत्वा [illegible] त्तत्सामान्येनाधर्मनिवृत्तिमात्रप्रतिपादकत्वाभावादित्यर्थः

५३

53

परब्रह्म असाधारणत्वविरहयोगाभावेनोपायांतरनिष्ठानामुद्देश्यमंगानां इत्यादि देवतांतर्यामित्वं च
मावर्तंते धर्मान् सर्वान् त्यक्त्वा स्वमाश्रये त्युक्तत्वात् फलितं कंचिदर्थं विशेषमाह धर्मसंस्थापन
मित्यादिना धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे इत्युक्तप्रकारेण स्वप्राप्त्युपायत्वधर्मस्थापयितुम
वतीर्णेन स्वयमेव सर्वधर्मान् परित्यज्येति मोक्षसाधनतयाशास्त्रसिद्धान् धर्मान् त्यक्त्वा मामाश्रये
त्युक्तत्वात् साक्षाद्धर्म इति संस्थापनीयः साक्षाद्धर्मः कृष्णः धर्मः सनातनमिति सनातनधर्म एवे

अनेन परब्रह्मादेवतांतर्यामित्वं चावर्तंते धर्मसंस्थापनं कर्त्तुमवतीर्णेनै
व सर्वधर्मान् त्यक्त्वा मामाश्रये त्युक्तत्वात् साक्षाद्धर्मः स्वयमेवेत्युच्यते अने
नान्यक्तसाधनेभ्य आधिक्यमुच्यते

अनेन च फलितमाह अनेनान्य

त्यर्थ उच्यत इत्यर्थः

क्तसाधनेभ्य आधिक्यमुक्तमिति एवमुक्तेनानेन प्राकृत्यक्तसाधनेभ्योऽस्यैव भवोनाम
चेतनप्रवृत्त्या स्वस्वरूपासिद्ध्यभावेन सनातनत्वात् सिद्धत्वं यः सर्वज्ञः सर्ववित् इत्यादिश्रुत्युक्त
कारण सर्वज्ञत्वात् परमचेतनत्वम् परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते इत्युक्तसर्वशक्तित्वं चेत
नासाध्यत्वेन सिद्धत्वात् मध्येऽपायानां प्रवेशानवकाशेन निरपायत्वं परत्वं चैतत्त्वेतन ५३

सर्वरक्षकमित्यादिना अस्मद्रक्षणमयं करोति न वेति शङ्काः कारणाय सर्वेषां रक्षणे दीक्षितं त्वोत्कर्ष
मस्मदपकर्षं च दृष्ट्वाऽस्माभिर्मिलितत्वाव तेन वा न वेति भयाज्जननाय सेनयोरुभयोर्मध्ये रथस्यापप
निप्रेरणया कार्यस्वीकारयोग्यत्वद्रक्षणे छ्ययारस्मापेक्षां प्रतीक्षत इत्युक्तप्रकारेण रक्षं भूतस्यात्
वेक्षां दृष्ट्वा अस्मद्दोषं दृष्ट्वा दूरीभवतीति भयाज्जननायास्थाने स्नेह कारुण्यधर्मधर्मिधियाकुलत्वस्य
तव दोषं भोग्यत्वेन स्वीकृत्य स्थिते अशरणशरण्यत्वात् तवैतेषां च रक्षकाभाव दृष्ट्या मा

सर्वरक्षकं त्वद्वह लवशं न्वदिच्छां दृष्ट्वा त्वद्दोषं भोग्यत्वेन स्वीकृत्य तव गुणेषु
कायोऽस्म जलवत् घटयन्तामेव विघटयन्तामपि त्यक्तुमधुना रक्षेतं माम्

अथ पितृत्वं पुरुषकारत्वोपयुक्तगुणायामपराधं क्षमापयित्वा घटयित्र्यां पुरुषकारभूतायां क
मलवासिन्यामपि स्वभावशीतलोऽस्मज्जलवत् क्षितिं द्रवदिति चेदित्युक्तप्रकारेण दोषं प्रदर्श्य इ
ति कुर्वन्त्यां त्यक्तुमक्षमं मम मदासाऽपि एवं न कुर्वन्तीति विमुखत्वेन स्थितत्वात् रक्षेतं मामित्यर्थः मामि
ति विभवरूपस्मदर्शितत्वात्तमात्मावस्थानाह अनेनेत्यादिना मामिति अवतीर्य नेत्रविष
यतया समीपे स्थितस्य सर्वरणीयत्वेनोक्तत्वाद्देशविप्रकर्षं नयाद्रक्षेत् प्राप्तं चाशङ्काः

योग्यतयातेन सह मिलित्वा विनियोगकारणसौशील्यं प्रकाशते अप्राकृते तादि[illegible]वे

ष्यां गृहस्थस्य नेत्रावृत्तुं

अत्रेत्यादिना अधर्मबुद्ध्या स्वधर्मेभ्यो निवृत्तस्यार्जुनस्य दोषमहत्त्वाऽपेक्षितार्थानां कथनात्त्वात्स

५४ ल्यं प्रकाशनेस्वपरत्व स्पबहुकालकथनेनाऽर्जुनप्रमक्ष्ययोग्पतयाकृतत्वाच्च स्वामित्वं प्रकाशते

हे कृष्ण हे यादवेति अर्जुनेनवक्तुं योग्यताकारणसौलभ्यं प्रकाशनइत्यर्थः गुणविशेषा इति

54

अत्रवात्सल्यस्वामित्वसौशील्य सौलभ्य

रूपगुणविशेषाः साक्षात्प्रकाशन्ते ।

वचनमाश्रयस्यापेक्षितार्थमिति प्रदर्शनार्थम् साक्षात्प्रकाशन्त इति स्पष्टं प्रकाशन्त इत्यर्थः एते

षां सर्वेषां मध्ये सौलभ्यस्यात्यन्तापेक्षितत्वात् अत्र नारप्रयुक्तसौलभ्यविलक्षणसाध्यो

पायस्थितसौलभ्यमाह ॥ ० श्रीमते रामानुजाय नमः ५६

स्वरूपस्य प्राप्तत्वं सर्वोत्कृष्टपरमचेतनत्वादिना सहायान्तरनिरपेक्षत्वं चेत्यर्थः एतत्सहायान्तरापेक्ष
त्वे सहेतुकं स्थापयति इतरउपायाइत्यादिना वाक्यत्रयेण एतेष्वितरोपायानां चेतनप्रवृ
त्त्या साधनीयत्वात् स्वस्वरूपसिद्धौ प्रवृत्तिकरं चेतनमपेक्षन्ते अस्यापेक्षानिक्षानःधीनत्वात् क
र्तृयोग्यताभावेनाचेतनत्वेनाशक्तत्वेन च स्थितत्वात् चेतनस्यापेक्षानिष्प्राप्तिपरिहार

नत्वसिद्धपरमचेतनस्य सर्वशक्तिनिरपायप्राप्यसहायान्तरनिरपेक्ष
त्वात् इतरउपायाः साध्यत्वात् स्वरूपसिद्धौ चेतनमपेक्षन्ते ।
अचेतनत्वेनाशक्तत्वेन च कार्यसिद्धावीश्वरमपेक्षन्ते अयमुपा
यस्तु अनन्यनीकृतत्वेनान्तरनिरपेक्षः

रूपस्य कार्यस्य सिद्धौ फलमनुपपन्नेतिरिक्तत्वप्रकारेण फलप्रदत्वोपयोगि सर्वशक्त्या
द्युपपत्तिमत्त्वमीश्वरमपेक्षन्ते सिद्धत्वपरमचेतनत्वसर्वशक्तित्वेन तत्त्वमनीकृतयाऽन्यनिरपेक्ष
इत्यर्थः इतः परमस्मिन्पदे आश्रयणसौकर्यापादकानां गुणानां प्रकाशनप्रकारमाह ॥

पौनरुक्त्यप्रसंगान्न देवतान्तराणां व्यावर्त्यत्वं न संभवति २

मामित्यादिना उक्तस्थलेषु मामेव तमेव त्वमेव त्वच्चरणावेवेति स्वीकार्यवस्तुनिर्देशानंतरम
५५ वधारणोक्तिरित्यर्थः एतद्व्यावर्त्यमाह अनेनेत्यादिना उपायान्तराणां व्यावर्त्यत्वं न संभवति
मामित्यसाधारणाकारस्योक्तत्वेनेतरत्वे सिद्धत्वादतो नेनावधारणेन व्रजेत्युपायत्वस्य मा
55 ण स्वीकार उपायत्वं निवर्त्यत इत्यर्थः अयं स्वीकारोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधनमिति ज्ञायते

मामेव ये प्रपद्यन्ते तमेव चाद्यं त्वमेवोपायभूतो मे त्वच्चरणावेवोपायत्वेन वान
सि अनेन व्रजेति स्वीकार उपायभावो निवर्त्यते स्वीकारस्त्वनेनैवागतः ॥० नै

१३
नैर्भेसाधनत्वमपूर्वं निवर्त्यं तत्स्वीकारे विनोपायस्य कार्यकरत्वाभावात्फलस्यावश्य
मेतदपेक्षासत्वेनास्योपायत्वनिवृत्तिः कथमित्यत आह स्वीकारस्त्वनेनैवागत इति स्वीकार
नंतरमस्यानिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्तिकरणरूपमिदं तेनैव यथा भवति तथा तत्पूर्वभाविस्वीका
रस्त्वनेनैव ज्ञात इत्यर्थः अनेन स्वीकारस्योपायकार्यत्वेनोपायत्वमित्युक्तः ते नागतत्वमे ५५
वाह ॥

हस्तगतकशादंडा इत्यादिना अश्वान् प्रेरयित्वा संचारणार्थं श्रीहस्ते धृतः कशादंडः तान्वामतोद
क्षिणतश्चालयितुं स्थापनस्थले स्थापयितुं धृत प्रग्रहरज्जुः श्रीशिरसि किंचिद्वाच्छादनाभावे
न सेनाधूलिभिर्धूसरितः श्रीकेशपाशः रथसंचारयितृस्वामिनो मंजीरध्वनियुक्तचरणावि
त्युक्तप्रकारेण समर्पितमंजीरो रथस्याधःस्थापितचरणावेवं स्थितसारथ्यवेषं मामिति प्र

हस्तगतकशादंडः धृतप्रग्रहरज्जुः सेनाधूलिधूसरितकेशपाशः रथस्याधः
प्रदेशस्थापितपादौ एवं स्थितसारथ्यवेषं मामिति प्रदर्शयति एकमयमे
कशब्दः स्थानप्रमाणेनावधारणार्थं प्रदर्शयति ॥

दर्शयतीत्यर्थः एवं तृतीयपदार्थमुक्तवान् अनन्तरं चतुर्थपदस्थपादृजे एकमिति त
स्यार्थमाह अयमेकशब्द इत्यादिना अस्योपाय शब्दस्य प्रयोगस्थले ऽवधा
रणप्रयोगसद्भावात् उकारवदयमेकशब्दः स्थानप्रमाणेनावधारणार्थं प्रदर्शयतीत्य
र्थः एतदुपायप्रदर्शनानन्तरमवधारणप्रयोगवचनानि अस्योदाहरणत्वेनाह ॥

अन्यथेत्यादिना एतेन विनापि कार्यं करोतीति प्रतिपत्तिमक्तत्वायं चावश्यकः तस्य कार्यकारणो
येति प्रतिपत्तिकरणेऽउपायस्य सहायान्तरनैरपेक्ष्यं न जीवतीत्यर्थः तर्ह्यस्य स्वीकारः किमर्थमि
त्यत आह अयमित्यादि अयं स्वीकारः एतद्विषये किंचिदप्यनपेक्ष ईश्वरः स्वयमेवोज्जीव
यति चेत् सर्वेऽपि मुक्ता भवेयुरिति सर्वमुक्तिप्रसंगपरिहाराय भवति दीर्घकालमस्मदर
56 क्षितास इदानीं रक्षतीति किमिति विलम्बेनेत्याकुलतो विना बुद्धिसमाधानायोपयुक्तः

अन्यथोपायनैरपेक्ष्यं न जीवति ॥ अयं सर्वमुक्तिप्रसंग
परिहारार्थः बुद्धिसमाधानार्थः चैतन्यकार्यं रागप्राप्तः
स्वरूपनिष्ठः अप्रतिषेधद्योतकः ॥ एमः

अयं चाचेतनो न भवति किंतु चेतनस्तस्मात्त एवोपाय इत्यध्यवसाय एतच्चैतन्यकार्यं
वैध एव न स एतस्यास्य रागप्राप्तः स्वरूपातिरेके विना तदेकरक्ष्यत्वरूपस्वरूपे स्थितः
अनादिकाले स्वरक्षणादिभिस्त्वकृतरक्षणं प्रतिबद्धमुद्धरक्षस्यैतस्यानिह्नुतिप्रकाश ५६
यतीत्यर्थः इदानीमामिति पदात्पूर्वमन्त्रचेश्वरस्याभिप्रायमाह ॥ एमः

सक्षीत्यादिना करणकलेवरविधुरत्वेन भोगमोक्षसमर्त्वतया ऽचिद्विशेषितत्वया स्थितिर्दृश्यतां
करणकलेवरविशिष्टो ज्ञानविपाकप्रणालीयया भवतितथासदृशमेतदंगीकारार्थमनेकारता
एनकृत्वा श्रवणस्थलेषु श्राश्रयणहविद्विश्वासजनका निगुणचेष्टिता निष्ठकाश्यपते
नकृताकृषिःफले तेत्यर्थः अस्मिन्नर्थे प्रमाणं दर्शयति सचेति नित्यसद्द्रणां सजातिमि
सं१ वीहकमद्वितीयंतेनतस्वकृपयाप्राप्यपितेममापेक्षारूपज्ञानमुत्पादितवानितिस्वस्वीका

सक्षावज्ञाणादिमुखेनकृतंकृषिफलं सचसमीचीनंनतत्कृपयैवस
चतद्रोगपभूतकृपैवएतंविनापिस्वयमेवकार्य्यंकरोतीतिमंतव्यम्

ऐतत्वनंतरंसः स्वीकारश्चतत्रिहैतकत्कृपयाजातरतिसत्पुंकेः स्वीकारश्चतत्स्वकृषिफल
मित्येवस्वीकार्य्यः एवंभूतत्वात्तस्मिन स्वीकारे सामर्थ्यं नास्तीति मंतव्यमित्याह एतंविना
पीत्यादिना अस्यस्वीकारस्यस्वयमेवकृषिकर्त्तासएक एवेति एतदर्थं सोऽस्माकं नकार्य्यंक
रोतीति एतंविनापि एतद्दासोजीवनकरस्वयमेवास्माकमिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररूपका
र्य्यंकरोतीतिप्रतिपत्तिः कर्त्तव्येत्यर्थः एवंकिमर्थं मंतव्यमित्यत आह ॥ ०

57

नत्वाप्रियतामिती सिद्धोपायस्वरूपप्रतिपादकायां गाथायां अलोमहान् व्यापारेण कर्त्तव्य इत्यु
क्तत्वादस्मिन्नुपाये प्रविष्टस्यैकोपि व्यापारेण कर्त्तव्य इत्यर्थ उक्त इत्यर्थः अयं चास्मिन् श्लोके
उक्त इत्याह निवृत्तिः प्रागुक्तेति सर्वधर्मान् परित्यज्येति सकलप्रवृत्तिनिवृत्तिरेवास्यापेक्षितेत्य
र्थः पूर्वमुक्तेत्यर्थः नहीयमुपकारस्य तिरपेक्षिता कोपायेनाचेतिकिमित्यत आह उपका

नत्वाप्रियताम् निवृत्तिः प्रागुक्ता उपकारस्य ति
अतन्त्येनागतोपायेनाऽनर्भवति शरणागु
पायत्वेन ॥ ❋

रस्य तिरित्यादिना ममदुष्कर्मनो निवर्तितवानसि आश्रयणायोग्यं मन एव दत्तवानसीत्यादि
षु एतदुपायविषयेऽस्योपकारस्य तिरस्यैवेतन्य प्रयुक्ता अस्यासद्भावादेवेश्वरः कार्यं करोतीति
उपायेनानर्भवतीत्यर्थः एवं चतुर्थपदार्थमुक्तवान् अथ पंचमपदमुपादत्ते शरणागमिति ५७
तस्यार्थमाह उपायत्वेनेति अर्थात्तरप्रदर्शनैकस्यात्रोपायत्वप्रदर्शनं सहेतुकमाह ॥

एवमित्यादिना सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यत्र सकलोपायांश्च त्यजेत्युक्तवान् फलप्रदः स्वयमुपायान्तरा
णि मिलित्वा स्थितिं निवारितवान् एकमित्यत्र स्वीकारउपायभावनिवृत्तेः उपायभूतः स्वयं स्वीकारउपा
यबुद्धिं कृत्वा स्थितम् अयं चेति स्थितिं निवारयतीत्यर्थः इदानीं साधनबुध्या एतत्कृतस्वीकारस्य दो
षमाह तमित्यादिना निरुपाधिकरक्षकं तं तज्ज्ञस्य भूतोपेक्षारणायस्वीकारेणेति निस्वीकारः स्वक
र्तृत्वरूपाहंकारगर्भः पितुः पुत्रस्य लेखनवद्बन्धकर इत्यर्थः तर्हि रक्षकः क इत्यत आह तस्य स्वी

एवं स्वयमितरे चेति स्थितिं निवारितवान् अत्र स्वयमयं चेति स्थितिनि
वारयतितमयमाश्रयतीति स्वीकारोहंकारगर्भो बन्धकरः तस्य स्वीकारए
वरक्षकः इतरोपायानां निवृत्तिर्दोषः अस्य प्रवृत्तिर्दोषः ॥

कार एव रक्षक इति अस्मात्तनोरक्षणे समर्थस्य तस्मात्स्वं वपरक्षामेत्यभिमानेन स्वीकार एवा
स्य रक्षक इत्यर्थः चेतनप्रवृत्तिर्येकमप्ययमुपायो न सहत इत्यर्थे विशदयितुं उपायान्तराणामस्य
च विद्यमानविशेषमाह इतरेत्यादिना सिद्धोपायभूतेनव्यतिरिक्तोपायानां चेतनप्रवृत्त्या स्वरूपस्य
साधनीयत्वात् अस्य स्वयत्नविवृत्तिर्दोषो भवति अस्योपायस्य सहायान्तरसंसर्गासहत्वात् अस्य
चेतनस्य प्रवृत्तिरेकापि दोषो भवतीत्यर्थः चेतनव्यापारएकोपिनापेक्षितइत्यत्र प्रमाणमाह ॥

अत्र प्राप्यत्वयास्वीकारे व्यवच्छिद्यते इदानीं पद्यं पदमुपादत्ते व्रजेति तस्यार्थमाह बुद्धिं कुर्वीति न
न्विपश्यति गत्यर्था इत्यादि व्रजगतौ विनिधातोर्गत्यर्थो बुध्यर्था इति न्यायेन गत्यर्थानां बुध्यर्थत्वा
58 त् अध्यवसायं कुर्वित्यर्थः इयं बुद्धिर्नाम न्याज्यकोद्युत्तीर्णउदायकोत्यनुप्रविष्टः आपकं तत्र परिस्मा
गपूर्वको भगवद्दृष्यत्वानुमतिरूपश्चेतन्यकार्य्यभत्तः प्रार्थनागर्भो भगवन्मुखविकासहेतुभूतः
स्वरूपानुरूपो व्यभिचारविलंबविधुरोऽध्यवसायात्मकज्ञानविशेष इति परं दपाडि प्रबंधेऽभि

व्रजबुद्धिं कुरु गत्यर्था बुध्यर्था इति अध्यवसायं कुर्विति वाचिककायिकयोरस्मा यं
ऽपेक्षायामप्यज्ञानान्मोक्ष इत्युक्तत्वात् मानसिकानुष्ठानमुच्यते ॥

वास्योऽवानुसंधेयः सामान्येन गतिवाचकस्यास्य मानसकायिकवाचिकरूपगतित्रयप्रदर्श
कस्यापि मानसिकरूपाऽध्यवसाये संकोचः किमिति क्रियत इत्यत आह वाचकेत्यादि मन
सा कर्मणा वाचेत्युक्तप्रकारेण करणत्रयेणापि स्वीकारस्याधिकारिकृत्यमुपपद्भक्तत्वात् वरणो
क्तिरूपवाचिकस्याऽजल्यादिरूपकायिकस्यास्य स्वीकारस्यापेक्षायामस्यामप्यज्ञानान्मोक्ष ५८
इत्युक्तत्वात् एतद्द्रूपं विना मानसानुष्ठानमात्रमुच्यत इत्यर्थः

अयं शरणमित्यादिना उपायेन हरेर्लक्ष्म्याः श्रीः पादः शरणमित्ययं वर्तनेनेत्युक्तप्रकारेण रक्षितारं लक्ष्मीसहमुपा
यं च प्रदर्शयति तथापि सोऽप्यनेनैव उपायार्थकवाचकत्वमुक्तप्रकारेण शरणपदस्य अत्र उपायमेव
प्रदर्शयति सर्वधर्मान्त्यक्त्वा स्वमाश्रयेति कथनप्रकरणत्वात् पूर्वेणान्वयेव पूरकत्वादिति यदि न
नु पूर्वोक्तसाधनान्तरपरित्याग एव स्वीकार्ये तेन उपायत्वेन ज्ञापयतीति शरणपदप्रयोगो नापे
क्षित इति चेदपेक्षितः प्रापकसमयेऽपि प्राप्यसमये च नहीति तत्करणेनेतरं त्यक्त्वा त्यागवत्त्वाध

अयं शरणमप्यस्यो रक्षितारं लक्ष्मीसहमुपायं च प्रदर्शयति तथाऽप्य ३
त्रोपायमेव प्रदर्शयति । पूर्वेणान्वयादपूरकत्वात् ॥

नान्तरपरित्यागस्य समानत्वात् न हि विप्लवेऽपि स्वीकारमात्रस्य अवच्छेदकताभावात् न च उपा
यान्तरत्यागस्य स्वीकारांगत्वेन विहितत्वात् उपायप्रदर्शनसमर्थत्वात् शरणपदप्रयोगस्य
प्रयोजनं नास्तीति वक्तुं शक्यते अर्थो प्राप्यपेक्षया शब्दत्वस्य पूरकत्वात् आक्षेपतः प्राप्ता
सामिधानीकस्यैव ग्राह्यता इति भाष्यकारैरुक्त एवमुपायवाचिनाऽनेन शरणपदेनास्य व
स्तुनः प्राप्यतया स्वीकारार्हत्वस्य प्रापकतया स्वीकार्यत्वस्याविद्यमानत्वात्

निष्ट अस्य चेतनस्यानिवृत्तौ स्वप्राप्त्योः करणसमये ऽस्य पूर्वस्थितिमुपरितं तन्मार्गे च ज्ञातं ज्ञातप्रकारेण ज्ञान
कृत्वा समापयितुं हेतुभूतान् सर्वज्ञत्वप्रभावप्राप्ताः दिव्यगुणविशेषान् स्वकार्यकरणसमये एतद्ध्येति ना
59 स्वफलत्वेन कर्त्तुमुपयुक्तभोग्यत्वरूपसंबंधविशेषं प्रकाशन्तीत्यर्थः । मामित्यत्र आश्रयणैकान्तगुणविशेषा
प

पूर्वस्थितिं स्थितिमुपरि मार्गे च ज्ञात्वा ज्ञातप्रकारेण
कृत्वा समापयितुं एकान्तगुणविशेषान् स्वफलत्वेन
कर्त्तुमुपयुक्तसंबंधविशेषं चरयति ॥ ०

णां प्रकाशवदिहामित्यत्र कार्यैकान्तभूतगुणविशेषाः प्रकाशन्ते । ननु वात्सल्याद्यभावस्य आश्रयणासंभवव
त्त्वज्ञानशक्त्याद्यभावे कार्यकरत्वेन घटते अत्र ज्ञानशक्तिप्राप्तिकथनं पूर्वैरप्युपलक्षणं अस्मिन्हेमास्मि न्य
न्नत्रोक्तस्य सारथित्वेन स्थितिरूपस्य पारतंत्र्यस्य प्राप्तिकोटिनिःस्यातेत्यस्य प्रकाशप्रकारमाह ॥ ५९

एवं प्रतिपदमर्थ उक्तः इदानीं पूर्वार्द्धोक्तमनूद्य निगमयति एवमित्यादिना पूर्वार्द्धे सर्वधर्मानिति त्याज्यमुक्त्वा परित्यज्ये
ति त्यागप्रकारमुक्त्वा मामित्याश्रयणीयमुपायमुक्त्वैकमित्युपायनैरपेक्ष्यमुक्त्वा शरणमित्युपायत्वमुक्त्वा व्रजेत्युपाय
स्वीकार उक्त इत्यर्थः एवं प्रतिपदमर्थमुक्तवान् अनेन श्लोकेन एवं स्वार्थं वक्तुं तत्र प्रथमपदमुपादत्ते अह
मिति अस्मिन्नुत्तरार्द्धे ईश्वरः स्वेन क्रियमाणमंशमाहेत्याह त्वदुक्तमाहेति अधिकारिकृत्यं पूर्वार्द्धे उक्तं

एवं त्याज्यमुक्त्वा त्यागप्रकारमुक्त्वाऽऽश्रयणीयमुपाय
मुक्त्वोपायनैरपेक्ष्यमुक्त्वोपायत्वस्वीकार उक्ते अहं स्वकृ
त्यमाह सर्वज्ञः सर्वशक्तिकः प्राप्तभूतोऽहम् ॥ ०

उपायभूतस्य स्वस्य कृत्यस्य कथनमस्मिन्निदानीमस्य पदस्यार्थमाह सर्वज्ञ इत्यादिना यः सर्वज्ञः सर्व
विदिति उक्तप्रकारेण सर्वेषां ज्ञाता परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते इत्युक्तप्रकारेण सर्वशक्तिकः शेषित्वात्
प्राप्तोऽहमित्यर्थः सर्वज्ञगुणोपसंहृतगुणाविशेषप्रदर्शनं सप्रयोजनमाह

सर्वपापेभ्य इति अत्र च पाप बहुवचनं सर्वशब्दं रूपतया अंशत्वात् एतत् त्रिप्रयमप्यंतर्भाव्यास्य पदस्यार्थमाह म
त्प्राप्तिप्रतिबंधकानीति पापं नाम मेष्टविरोधि अनिष्टहेतुश्च अत्रेष्टविरोधि भगवत्प्राप्तिविरोधीति तत्र ज्ञा
60 नविरोधिरूपविरोधकपापविरोधिनां पूर्वमेव निहतत्वात् इदानीं प्राप्तिविरोधिन एव स्तनात् तत्र मत्प्राप्तेः प्रतिबं
धकानीति यानि यानि पापानि उद्दिश्य विशेषितानि तेभ्यः सर्वेभ्यः पापेभ्यः इत्यपिः नत्र बहुवचन विवक्षिता नाह अनन्त

सर्वपापेभ्यः मत्प्राप्तिप्रतिबंधकानीति यानि यानि पापानि प्रतिविशेषितेभ्यः
पापेभ्य अनन्तस्थितं ज्ञानं दुष्कर्ममलिनदेहस्थे तु उक्तप्रकारेणाविद्याकर्म
वासनारुचिप्रकृतिसम्बन्धा उच्यन्ते ॥

इत्यादिना उत्पत्ति विनाशादि योगेनासत्यशब्दवाच्येन तत्र विषयं आत्मज्ञानं ताद्दृशदेहात्माभिमानहेतुका
संसारिदुष्कर्मप्रवृत्तिस्ताद्दृशकर्महेतुर्वामोसास्त्रगादि मलरूपदेहसंबंधश्चेत्युक्तप्रकारेणाविद्याकर्मवा
सनारुचिः प्रकृतिसंबंधश्चेत्येतान् प्रतीयन्ते अत्राविद्यानाम ज्ञानानुदयरूपान्यथाज्ञानरूपा वीपरी
तज्ञानरूपा चेति त्रिविधमज्ञानं कर्मनाम पुण्यपापे मोक्षप्राप्ते पापवत् पुण्यमपि त्याज्यं पुण्यपापे विध
ये ति उच्यते खलु वासनानाम अज्ञानवासना कर्मवासना प्रकृतिसंबंधवासना च रुचिश्च

नत्रिविधचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्ति कस्य निरंकुशस्वातंत्र्येण स्थितस्य स्वस्य यथावस्थितत्वेप्यहमिहदर्शये २

स्वार्थे स्वीकृतेत्यादिना मामिति सारथ्यवेषेण स्थितस्य प्रपदनकथनसमये: ज्ञेनः स्वस्य स्वार्थे स्वीकृतं सारथ्यवेषं स
बोधिकस्य ते चेत्स्थितिः स्वगुणेन हीनितत्त्वे मितमममत्वाऽस्माकं नीचहृतिकृत्वा सारथिमतोऽयं स्वलितिस्वनिमित्तं
दृष्ट्वा सर्वधर्मान्परित्यज्य मामाश्रयेत्युक्तवानिदं किमितीत्यादिनिभीतभयनिवृत्त्यर्थं स्वाधीयतीत्यर्थः एवंभूतस्या
स्यापारतंत्र्येण स्थितिः स्वरूपं न भवति इत्यमुमर्थमाह पूर्वमित्यादिना पूर्वं सारथ्येन स्थितस्य पारतंत्र्यकर

स्वार्थे स्वीकृतसारथ्यवेषं तत्त्रिमितमममत्वा स्वार्थेमत्वाभीतभयनिवृत्त्यर्थं स्वस्वभावमहमि
तिदर्शयति पूर्वमुक्तं पारतंत्र्यमस्यस्वातंत्र्यस्य सीमाभूमिः स्वलिता अत्र मयाकमद्य तं मा
मेवोपायत्वेन स्वीकृत्य स्थितं त्वाम् ॥

ण समये स्वस्य नियामकाभावरूपस्वातंत्र्यस्य सीमाभूमिः स्वलितस्यर्थः अनेन तं द्वितीयपदमुपादत्ते त्वे
ति तस्यार्थमाह अत्रेत्यादिना नवकार्याणि ज्ञानं योगयज्ञानरहितं ज्ञानेपि करणोपयुक्तशक्तिरहितं
तत्सद्भावेपि तद्रक्षणस्यप्राप्तिरहितं एवं स्थितं त्वा त्वं सर्वधर्मान्विहाय मामेव निरपेक्षोपायत्वेन स्वीकृत्य
स्थितं त्वामित्यर्थः अनेन तं त्रितीयपदमुपादत्ते ॥

कोवादोषइत्यत आह कलुषितेनेत्यादि सत्कृत्यानुष्ठानं विनापुनरनुष्ठानासहप्रपत्तिस्वभावमज्ञात्वा कलुषि
तेनाऽनिष्टनिवृत्त्यर्थं वेष्टप्राप्त्यर्थं वोपायबुद्ध्यापुनः कृतायाप्रपत्तेरपि अथपातकभीतस्त्वमित्युपायान्तर
गतपातकमित्यर्थः अनन्तरं चतुर्थपदमुपादत्ते मोक्षयिष्यामीति तस्यार्थमाह मुक्तोयथास्यास्त
61 थाकुर्यामिति एतेभ्योविमोचितोयथास्यास्तथाकुर्यामित्यर्थः इतः परं गोपितार्थमाह शुचेत्यादि

कलुषितेनोपायबुद्ध्याक्रियमाणप्रपत्तेरपि पातकसहस्रान्मोक्षयिष्या
मि मुक्तोयथास्यास्तथाकुर्याणि चात्वमहमपिनापेक्षितः तानिस्वयमेव
विहायगच्छन्तीत्याह

तायिष्यामीति णिर्वस्वयंकर्तृत्वेन विना स्वयंप्रयोजककर्ता भूत्वा विमोचयिष्यामीत्युक्तत्वात्
अस्माभिरस्यैकोपियत्नोनकर्तव्यः त्वयापि न प्रार्थनीयं त्वत्कृतमहाश्रयणरूपएजकुलमाहात्म्ये
नत्वां दृष्ट्वा स्वयमेवभयं प्राप्य वनेगजानि किंनापश्यसि इत्युक्तप्रकारेणागतमार्गेणैव यथानष्टापतेन
था स्वयमेवविहायगच्छन्तीतिपदतात्पर्यः एवंवदतस्तस्य तात्पर्यं प्रकाशयति ६१

विषयभेदेन बहुविधा प्रकृतिसंबंधो नाम स्थूलसूक्ष्मरूपाचित्संबंधः अयमर्थः संवेशा विवक्षितमाह तृणच्छेदेत्यादि
ना तृणच्छेदनं केशस्थलोष्टखंडनमेतत् भ्रमस्य बुद्धिपूर्वकं प्रकृतिवासनया चानुवर्तमानानि उत्तरणादीनि करणाभा
वे लोकापवादभीतिभयेन लौकिका अस्मान्निष्ठेता नॄणां जनितैषां विनाशः स्यादेते निष्कृपया क्रियमाणा
नि नित्यनैमित्तिककर्माणि रजस्तमोभ्यां अमित्यान्यकोपायेष्वन्वयेषु नः प्रपत्तिकरणमित्येतत् सर्वे स्मर्यन्ते
इत्यर्थः साधनबुद्ध्या अकृता अपि तेन वस्तुगत्या साधनकोटावन्वितानि भवंतीत्यनितमर्थं शंकापूर्वकमाह

तृणच्छेदकं डयनादिवत् प्रकृतिवासनयानुवर्तमानानि लोकापवादभीत्या
कलुषया कालुष्येण च क्रियमाणानि सर्वाणि स्मर्यन्ते उन्मत्तप्रवृत्तेर्गोमयप्रासि
वत् एतेन्यकोपायेषु नितान्तम् भवन्ति किमिति न विचारणीयम्

उन्मत्तेत्यादिना उन्मादविभ्रमितविभ्रमस्य पुरुषस्याविचित्तविभ्रमवान् कश्चिदसंगमांगच्छामीति बुद्धिं विना
केनचिन्मार्गे गागतश्चेत् स्वमार्गस्यकेन चिह्नामेण संवेदनत्वात् तं ग्रामं यथा प्राप्नोति तथा साधनबुद्धि
राहित्येन लोकापवादभीत्यादिना कृतान्येतानि अन्यकोपायेष्वन्वितानि भवंति किमिति न विचारणीयं अत्रानि
तान्येव भवन्तीति भावः आनंदस्य प्राधान्येनानुष्ठानेपि उत्क्षिप्तपिंडस्याकाशेऽस्थितिवत् तान्यपि केन
चित्फलेन संबध्नन्ति तस्मात्तान्यपि पापक्षयद्वाराणीति तनिश्लोके चैतेरुक्तं तत्तया भवत्तु पुनः प्रपत्ते

स

इतः परमित्यादिना एतावत्कालं मत्कार्य्यस्याहं समर्थोऽस्मीति स्थितत्वात्तत्कार्यं स्वयमेव कुर्य्यां हि इति स्थितिः
ममत्वं शरीरेन यापेषइति ज्ञात्वा मयि भरन्यासकरणानेन तत्र त्वं न पापविमोचनयत्नं कुर्वितिचेत्तत्त्वं न
त्यक्ष्यामि मम शरीरभूतस्य तवाविद्यादिरूपमालिन्यं पापं हि भक्तोऽहमेव न निवर्त्तयिष्यामीत्यर्थः मच्छरीरस्य
62 लिन्यमहमेव न निवर्त्तयिष्यामीति कथनं यत्नं फलितमुभयमपि स्वस्यैवेति प्रकाशार्थं तस्मान्नव विरोध
[illegible] पुनः किमपि तिष्ठतीति भावः विरोधिनिवृत्तेरभिमतप्राप्तेरुभयोरपि फलत्वे सति एकस्याः कथनं कथ

इतः परं त्वद्दोषेस्त्वां न त्यक्ष्यामि मच्छरीरमलमह
मेव न निवर्त्तयिष्यामि माशुच ॥

मितिचेत् एकस्योक्तौ अन्यस्य स्वयमेव प्राप्तेर्न्योनोक्तामामेवैष्यसीति पूर्वं पापस्योक्तं फलं विनाऽस्यो
पायस्य फलान्तरभावात् नोक्तमिति वा नहि विरोधिनिवृत्तेः कथनं किमर्थमिति चेत्तस्या आधिक्यत्वाद्वि
रोधिनिवृत्तौ जातायां फलस्य स्वतः सिद्धत्वात् प्रत्येकं न वक्तव्यमिति संग्रहेणाश्रयः पातिपत्ति प्रबंधे वि
स्तरेण परं दपत्ति प्रबंधेन निश्लोके चोक्तौ शंकापरिहारावत्रानुसंधेयौ अनेनान्तरं चरमस्येयं दमुपाद ६२
ते माशुच इति तस्यार्थमाह ॥

ममैवेत्यादिना पापानि नाम भस्मगोमयादिना शौचेण्डंवत् उत्थितानि सर्वेषां वस्त्रकंठस्याहीगानि भवंति चेत्तत्कृतकर्मा
णि स्वाणध्वंसित्वाज्ञस्यानीमेव नष्टानि अत्र तत्त्वात्कर्त्रोऽनेनापि विस्मृतानि स्वतः सर्वज्ञेनैकमविहाय ज्ञा
त्वा प्राप्तकाले स्वयमेतोलयित्वाऽनुभावयितृमीमनिग्रहरूपफलं वितीर्णानि तानि दृष्ट्वा निग्रहप्रतिकोऽस्य कस्य हमहं
कृतवांश्च तद्विषये पुनः क्षिप्तं ततः किमित्यर्थः शरीरं तावत्स्वयमेव विहाय गच्छतीत्यत्राभिप्रायमाह अनादि
कालमित्यादिना अनादिकाले दुःखावहानि पापान्येवाक्रम्य वर्तमानानि प्रतिलक्षाणि नकंपयंते सर्वमसा

मम निग्रहफलान्यहमनुगृहीतवांश्चेति तं ततः किमित्यर्थः अनादिका
ले पापानि दृष्ट्वा नन्कृते भयं तान्येव यथा प्राप्नुवंति तथा कुर्याम् ॥ ॥

अपराधजकुलमाहात्म्यवंतं त्वां दृष्ट्वा तानि स्वयमेव यथा विकीर्णानि गृहाण्यनुभवंति तथा कुर्यामित्यर्थः
तानि स्वयमेव विहाय यथा गच्छंति तथा करणं नाम एतानि अस्माकं पूर्वं विद्यमानानि निवृत्तानीदानीमि
ति यथा नत्वा यत्नेन यानि वर्तनमित्यर्थः एतानि स्मृति विषयाण्यपि तत्स्वाभाविकत्वेषेहं प्राप्तत्वस्तद्दर्शनेव
त एतान्यागंतुकानि संति निवृत्तानीति स्थिति अस्मृतिश्च दुःखमाऽनुवर्तनेने च स्मिन्निष्कलोके एतेऽहं कं म
त्रानुसंधेयं मोक्षयिष्यामीत्य त्राभिप्रेतं केवच नाऽपि विप्रोषमाह

एतद्विरोधिनिवृत्त्यर्थं स्वस्योक्तत्वेन स्थितिं ज्ञापयित्वा तस्य श्लोकनिवृत्तिप्रकारमभिप्रेत्योक्तिं निदर्शनेनक्र
त्वाऽऽह केनेत्यादिना श्रीभक्तिसारः स्वस्य श्रीमान संप्रति सर्वेश्वरस्य विरोधिदूरीकृत्य दास्यं स्वीकर्तुमनि
ति विचार्य योगस्य प्रविघ्नस्थित इत्युक्तो त्वं किमर्थे दुःखसागरे निमग्न इत्युक्तवान् तद्वृत्तं ईश्वरो पीदानी म
63 म सर्वपापानि दूरीकर्तुं स्वकृतत्वापारं ज्ञापयित्वा त्वं किमर्थं शोचसीति तं प्रत्याहेत्यर्थः इतः परं एतत्
श्लोकस्य पुनरंकुरं निष्ठं तेन पूर्वोक्तं केचिद्भगवदभिप्रायविशेषमाह नवपापानि मध्ये सहित्वेत्या
दिना स्वयं कृतानि पापानि पूर्वमेव मत्क्षमाविषयानि कृत्वा पुनश्च त्वद्विषये मम विद्यमानेन वा

केन दुःखसागरे निमग्नं दीनमनः इत्याह नवपापानि मध्ये
सहित्वा पुण्यपानीति स्मरति त्वं श्लोकि तु योग्यः किम् ॥

तस्ये न कृतपापस्य दास्येन स्वीकृत्य महात्मानः पापं न कुर्युः कुर्वन्ति चेत् कुर्वन्त्वित्युक्तप्रकारेण तानि
पापानि त्वमत्र पुण्यपानीति स्मरति त्वं श्लोकितुं योग्यः किमित्यर्थः एवमुत्तरार्द्धे पंचभिः पदैः निवर्तक
स्वरूपं निवर्त्याश्रयं निवृत्यानि पापानि तन्निवृत्तिप्रकारं तत्कार्यं श्लोकनिवृत्तिं चोक्तवान् इतः परं
तस्मिन् श्लोके रुचेर्यस्य कस्यचिज्जायमानत्वात् तद्विद्यमानं दौर्लभ्यं अस्य श्लोकस्यास्मिन्नर्थे तात्पर्य ६३
मित्यमुमर्थम् अत्र विश्वासो नास्ति दौर्लभ्यमीश्वरेणास्य प्रथमस्योपदेशकारणे हेतुम् ॥

त्वं नवकार्येष्वित्यादिना त्वं नवकार्येष्वधिकृतस्त्वं मत्कार्येषु किं कुर्यामिति कालक्षेपेण शोकः प्राप्तः अहं नवकार्येष्वनधिकृतस्त्वं मत्कार्येषु उदासीनतया स्थितः वपंकृत्रोऽस्मी वितंगच्छामइति शोकः प्राप्तः पन्नं फलित्वमुभयमपि यथास्वस्मिन्नभवति तथा स्वरूपपारतंत्र्यं ज्ञात्वा तत्वरक्षणकाले तन्निवृत्तेत्वात् तवरक्षणे यत्नं फलित्वमुभयमपि यथा मदीयेस्मात्तथा स्वाभिमततत्त्वमनवपार्थेऽभ्यंतरे विनास्थितत्वान्नतवरक्षणकार्येऽधिकृतत्वात् तवशोकनिमित्तं नास्तीति पूर्वंपणे कादिपस्य शोकनिवृत्तिं करोतीत्यर्थः अनेनाहंत्वा

त्वं तवकार्येऽनधिकृतवानिति अहं तवकार्येऽधिकृत इति तवशोकनिमित्तं
नास्तीति तस्य शोकनिवृत्तिं करोतीति निवर्तकस्वरूपमुक्त्वा निवृत्त्यानित्वामाग
त्यनाक्रमेणेत्युक्तान्तवशोकनिमित्तं नास्तीत्याह

मितिपदाभ्यामुक्तं रक्ष्यरक्षकभूतयोरनयोः स्वभावमनुद्य शोकापनोदनमुक्तं अथ निवर्तकस्य स्वस्य निवृत्त्यानां पापानां च स्वभावानुक्त्वा शोकापनोदनमाह निवर्तकस्वरूपमित्यादिना अहमिति सर्वेश्वरत्वादिगुणविशिष्टस्य विरोधिनिवर्तकस्य स्वस्य स्वरूपमुक्ता त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामीति णिचा निवृत्त्यानि पापानि त्वां दृष्ट्वा स्वयमेव भीतानि गच्छन्तीति मामेवोपायत्वेन स्वीकृतवत्स्थितं त्वां नाक्रमेत इत्यर्थमुक्त्वा अनेनतरं मा शुच इत्युक्त्वादेवं भवता नेनतरं तवशोकनिमित्तं नास्तीत्याहेत्यर्थः ॥

अथात्र विश्वासोत्पत्तिदौर्लभ्यमाह अयमित्यादिना अयं श्लोकस्यानुवादकोटावितिस्मासनमबेगिष्ठुतेरेवं
कृावान्तैर्यथः तत्केनहेतुनेत्यत आह अर्जुनेत्यादिना अस्याधिकार्यज्ञेनो वाल्यात्प्रभृतिकृष्णस्याघटि
64 तघटितासामर्थ्यप्रकाशकातिमानुषचेष्टितैः एषनारायणः श्रीमानक्षीरार्णवनिकेतनः नागपर्यंक
मुत्सृज्यह्यागतो मथुरांपुरीं पुण्याद्वारवतीयत्र तत्रास्ते मधुसूदनः साक्षादेव पुराणोसौ सहिधर्म्मः स
नातनः यत्रनारायणोदेवः परमात्मासनातनः तत्रकृत्स्नंजगत्पार्थतीर्थान्यायतनानिच येचवेदविदोवि

अयमनुवादकोटावितिवंगिष्ठुरतेंविप्रातो अर्जुनः कृष्णस्यातिमानुषचेष्टितैः
ऋषिवाक्यैः कृष्णस्यस्वकार्येऽधिकृतत्वस्थितत्वात् अयमेवास्माकंशरण
मितिविश्वासप्राप्त्यभूत् ० अनेनतंस्वमाश्रयेत्युक्तत्वात् ० ॥

प्राः येचाध्यात्मविदोजनाः तेवदंतिमहात्मानंकृष्णंधर्मंसनातनंपवित्राणांहियोविंदः पवित्रंप
रमुच्यते पुण्यानामपिपुण्योसौमंगलानांचमंगलं कृष्णएवहिलोकानामुत्पत्तिरपिचाप्ययः कृष्ण
स्यहिकृते भूतमिदंविश्वंचराचरमित्यादिभिःपुराणवचनैर्व्यासाध्यात्मविदृषिवाक्यैः बाल्यात्प्रभृतिपु
रवासदृशायांवनवासदशायांचाविशेषेणकृष्णस्यस्वकार्यसमर्थत्वेनरक्षणंकृतत्वात्स्थितत्वाच्चश ६४
तङ्कोपायः सर्वोपिममशरणमितिविश्वस्तत्वात्तनेत्तंतर्हिमामाश्रयेत्युक्तत्वादित्यर्थः ० ॥

वेदपुरुषकृतोपायांतरविधानस्य हेतुं उपायांतराणां स्वरूपेण त्यागे दोषाभावात् तीत्यमुमर्थं तेषां मुख्यांतरेणा
न्वितत्वात् स्वरूपेणात्यक्तानीत्यर्थे फलस्य साधनमेतदित्यमुमर्थं फलसिद्धेरस्यापेक्षितमंगमीश्वरस्या
स्यसंकृतम निष्ठमित्यमुमर्थमस्मिन्नर्थे आत्तिकाकृत्यन्तेर्जी च नाभावेनाप्यरवेत्यमुमर्थं व्यवसाय
हीनोस्मि च तश्चेत विनाशपर्यंतं भवतीत्यमुमर्थं अस्याधिकारिणानेइत्यमुमर्थं चोत्काः समापय
ति अत्र प्रथमेकस्य चिद्गुप्तजो विद्यमानं दोले भंदर्शयत्नमेकमेतीत्याह उप्पकोंडारेत्यादिना
तन्निर्णयं कृतवतो उप्पकोंडारेत्यस्य भक्तिनिष्ठत्वात् प्रपत्तिनिष्ठान्तत्याहस्यातं तद्गणत स्मि

उप्पकोंडारविषये भाष्यकृद्धृतवाक्यस्मृतेः अस्मेश्वरस्यानंदे तात्पर्यम्

उक्तश्लोकार्थे उक्तेऽर्थे प्रयितः समीचीनावर्जनेनत्वाप्यमंत्यक्तानामवलंबितं रुचिर्ममनास्तीति
तेनोक्ते विद्यावत्त्वादपेपीनोभवतभगवत्स्वसाहाय्याभावात् हंचित्रीत्यत्रेति नहि विषये माऽनुजस्वामुक्ता
वार्तास्मर्तव्येत्यर्थः अथास्य श्लोकस्य तात्पर्यमस्मिन्नित्यमुमर्थमाह अस्मेश्वरस्यानंदे तात्पर्य
मिति शरण्याणि सर्वाण्येकको सौ स्वयमेककोवाविनिश्चितस्यास्य श्लोकस्य शास्त्रविहितान्त सर्वध
मन्सर्वासनं त्याजयित्वास्य चेतनस्य स्वयमेव निरपेक्ष साधनं भक्ताप्राप्तिप्रतिबंधकानि सकल
पापानि दूरीकृत्य स्वप्रापयितः स्वाधीनसकलप्रवृत्तिकस्येश्वरस्येत्याने तात्पर्यमित्यर्थः ॥

संन्यासीत्यादिना चरमाश्रमोचितः पूर्वाश्रमधर्मान्यथा जहाति अन्योपायानां स्वरूपविरोधित्वादिना सिद्धोपायावगाहनोपयुक्ते तावज्ज्ञाने पाकोऽपत्तिमानेन तदुपायान्तराणि त्यजति चेद्दोषो न भवतीत्यर्थः एतेषामाकारान्तरेणान्वितत्वात् एतेषस्य स्वरूपत्यागो नास्तीत्यमुमर्थमाह अयमित्यादिना साधनान्तरपरित्यागपूर्वकं सिद्धसाधनस्वीकारं कुर्वन्नयमधिकारी कर्मज्ञानादीनेतान्स्वरूपतो न त्यजति तत्कथमित्यत आह कर्मेत्यादिना स्ववर्णाश्रमोचितत्वेनानेनानुष्ठितानि विहितकर्माणि साधनत्वबुद्धिं विनाऽनृशंस्येन परार्थेन चाऽनुष्ठितत्वादीश्वरस्यात्यन्ताभिमतत्वात्प्रीतिरूपेण क्रियमाण

संन्यासी पूर्वस्थितान्यथा त्यजति तथैतावज्ज्ञानोऽपत्तिमानेतान्त्यजति चेद्दोषो नायाति अयमेतान्साक्षान्न त्यजति कर्मकैङ्कर्येण भवति ज्ञानं स्वरूपप्रकाशेन भवति भक्तिः प्राप्यरुच्या वैन भवति प्रपत्तिः स्वरूपयाथात्म्यज्ञानेन भवति ० ॥

कैङ्कर्येण भवति सूक्ष्मज्ञानं इत्युक्तप्रकारेण स्वस्वरूपज्ञानपूर्वकं परस्वरूपसाक्षात्कारोऽत्मुपयुक्तं
सूक्ष्मज्ञानं साधनबुद्धौ निवृत्तायां स्वरूपप्रकाशेन भवति भगवल्लाभ्यफलत्वेन पूर्वोक्तप्रकारेण भ
गवत्प्राप्तिसाधनभूतायाः भक्तेस्तत्र साधनबुद्धिनिवृत्तौ भोजनस्य क्षुदिव प्राप्यभूतकैङ्कर्यस्य पूर्व
क्षणेऽनुवर्तनीयायां रुच्यावेन भवति सिद्धोपायवरणरूपा प्रपत्तिरेकपदोक्तप्रकारेण साधनभाव ६५
निवृत्तौ अनन्तपारतन्त्र्येण नम्रशरणस्य स्वरूपयाथात्म्यज्ञानेन भवतीत्यर्थः

अस्य प्रथमं तु उपदेशाकरणे हेतुमाह पूर्वमित्यादिना यच्छ्रेयः स्यान्निःश्रेयसं तद्धितं मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्र
पन्नं इत्यस्योपायोपदेशकरणारम्भसमये पूर्वमनु मन्तु परिदिष्टोपायो नराणां विस्तरेणोपदेशः सर्वज्ञत्वमात्रे
पर्य्यवस्यति तेषां दोषदर्शने नास्योपायस्याधिकारी भवतीत्यस्य हृदयशोधनार्थमित्यर्थः तर्हि प्रथमे वेदे
हृदयशोधनार्थमुपायं नराणामुपदिदिक्षुर्वेदपुरुषस्तानि किमिति विदधातीत्यत आह वेदपुरुष इत्यादि
आसमञ्जो वेदपुरुषो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ॐमित्यात्मानं ध्यायथात्मानमेव लोकमुपासीत आत्मा वा

अनेन नरः स्वमाश्रये मुक्त्वा सर्वे विस्तारः सर्वैः एतन्मनः शोधनार्थं वेदपुरु
ष उपायान् नराणां विदधाति दुष्प्रपूर्णोऽपि हि विद्यागमयितारः इवाहंकार
ममकाराभ्यां मागत गर्वेत्यक्त्वा ज्ञानोत्तमत्यर्थः

वेदपुरुषः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादिनोपायान्नराणां मोक्षसाधनत्वेन विदधाति चो
र्वेणस्मादिभक्षणं कृत्वा संचरन्त्यागो समीचीनास्तं प्रादत्तार्थं गलेयपि हि विद्यागमयितारः इवाहंका
रममकारवशपगर्वितस्य जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः नराणां क्षीणपापानां कृष्णे
भक्तिः प्रजायते इत्युक्तप्रकारेण कायक्लेशरूपकर्मोत्पन्नानेन्द्रियजयप्रभृतिभिरीदृक्षैः अन्यैः प्रा
प्यते तादृशं गर्वं त्यक्त्वा भगवत्यारं ते अनुरूपस्वरूपज्ञानोत्पत्तिरित्यर्थः तर्हि वस्वरूपज्ञानोदयहे
तुभक्तस्यास्यागे दोषो न भवतीत्यत आह

सर्वधर्मान् परित्यज्येत्युक्तत्वात् फलसिद्धिहेतुत्वेन संभावनार्हं पुरुषं विहाय यागं तत्वमित्युक्तवानित्यर्थः तस्मात्स्वहायां
तत्संसर्गात्स्वहोपायभूतस्यैतस्मिन्नत्युक्तत्वमनिष्टमिति हृदयमस्मिन्नर्थेऽवगाहत आस्तिकत्वेनोज्जीवनं नास्ति
66 कत्वेन नाशं एवमधममस्थितिर्नास्तीत्यमुमर्थं पूर्वाचार्यवचनेन ज्ञापयति आस्तिकत्वादिना अस्मिन्नर्थे
त्वितो भगवत्स्वभावेनेदं सत्यमिति आस्तिकत्वं चास्मिन्नर्थे त्वाद्दृढमप्यथा न भवतीति विश्वासेन च युक्तः उज्जी
वतिशास्त्राणि सर्वाण्येकमुखमिदमेकमस्तु तेन चेत्येवं किं चिद्धातेति किमिति नास्तिकोनाद्दृढं कृतत्वान्नश्यतीत्यर्णा

आस्तिको स्मिन्नर्थे रुचिविश्वासवांश्चेदुज्जीवनं नास्तिकश्चेन्नाश एवमध
मस्थितिर्नास्तीति भट्टारकं प्रति गोविंदाचार्यैरुक्तावार्ता व्यवसायरहित
स्यान्नाऽन्वयोऽजीर्णभोजनवत्

वर्द्धिनामध्ये काचित्स्थितिर्नास्तीति स कालपूर्णवासार्विन्न मं भट्टारकं प्रति अस्मत्तमे गोविंदाचार्यैरु
क्तावार्तेत्यर्थः व्यवसायहीनस्यान्नाऽन्वयो विनाशहेतुरित्यमुमर्थं सदृष्टान्तमाह व्यवसायेत्यादिना
अत्रो व्यमानस्यागस्वीकारयोग्यानुरूपव्यवसायरहितस्यान्नजायमानोऽन्वयोऽजीर्णदशायां कृतभो
जनं यथा मरणकारणं भवति तथा विनाशहेतुः पर्यवस्यतीत्यर्थः अस्याधिकारिण एतादृशा इत्यमु ६६
मर्थमाह श्रीमते रामानुजाय नमः

भक्तिप्रपत्त्योरुभयोर्निवृत्तौ अयं स्वस्य फलसाधनं भवतीति कथमित्यत आह एकस्य फलस्येत्यादि भगवत्
प्राप्तिरूपस्यैकस्य फलस्य जन्मांतरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजा
यत इत्युक्तप्रकारेणानेकजन्मसु कर्मज्ञानादिरूपांगैः साधनीयत्वात् दुर्लभस्य भक्तिमार्गस्य सर्वधर्मान्
परित्यज्येति सकलप्रवृत्तिनिवृत्तिपूर्वकत्वात् सकृदनुष्ठेयत्वाच्च सुलभस्य प्रपत्तिमार्गस्य चोपदिष्टत्वात् स्य
त साधनगौरवलाघवेनात्मस्यैविनाशितं तद्द्वारा फलसाधनस्य प्रसादस्यैव प्रधानत्वाद्भक्तिप्रपत्तिरूपेण द्वय
येविना भगवतः प्रसाद एवोपायो भवतीत्यर्थः तर्हि फलस्येतस्मिन् यत्किंचिदपि नापेक्षितं किमित्यत।

एकस्य फलस्य दुर्लभमार्गस्य सुलभमार्गस्योपदिष्टत्वादुभयं विना भगवत्प्रसाद एवो
पायो भवति फलसिद्धेरपेक्षितमप्रतिषिद्धो याऽब्रवीच्च चक्रवर्तिश्रीकुमारः पापेनाग
मनेऽपीत्युक्तवान् अयं पुण्यमपि विहायाऽऽगतमित्युक्तवान् ॥ ० ॥

आह फले त्यादि ना फलसिद्धेश्चेतनेनापेक्षितं स्वयत्नेन नतु कृतरक्षणस्य प्रतिबंधान्निवृत्तिस्तु
रुषार्थत्वोपयुक्ता याचना चेत्यर्थः एतावद्विनाऽस्मिन्नकेषुचित्सुकृतेषु जानेषु तदुपाय म भजतस्तानिक्षमि
त्यर्थमाह चक्रवर्तिश्रीकुमार इति द्विना एमो विग्रहवान् धर्म इति चक्रवर्तिश्रीकुमारः यद्विभीषणः
स्वयमितिपापिष्ठो रावणाश्रयोऽपि अनेनेत्युक्तवानतः पापस्य फलसिद्धिहेतुत्वेन संभावनाभावा
त् पापेन सहाऽऽगतमित्युक्तवान् कृत्स्नधर्मे सनातनमित्युक्तोयम्

ना २

एवंकोपोक्ता गाथार्थः हेयप्रत्यनीकतया स्पृष्टसंसारगंधो मुक्तभगिनिग्रहः सकलदेहवर्तिनामात्मनां ज्ञानै
काकारतया समानानां देहादिभेदेन असमानेन बहुप्रकारजन्मानि दृष्ट्वा क्रमेण नित्यसंसारिणो ऽस्मान् त्रिप्रसरीभिः
स्वीक्रियमाणं हासं स्वीकर्तुं हितमेव प्रवर्तयितापि ज्ञानप्रियमेव प्रवर्तयितमानार्थ स्वीकारयोग्य ऽस्मास्वा दा
२७ मी चैवं विषसर्वविधबंधस्य चेत्स्वोत्कर्षं चाविचार्य अस्मत्सर्वभरं स्वयमेवारोप्य करिष्यन् हेयात्स्मन्मन्
67 सि प्रवीर्णे कस्मिन्नपि स्थितः हे ज्ञानभ्रष्टस्य मनो मम हितं शान्तं वयं सर्वेशाः किं सत्वज्ञः किं हितं प्रपत्तौ यितं वयं
म प्राप्ताः किमयं एतः किं कार्यं किं नैव यं प्राप्ताः किमयमप्राप्तः किं स्वाधिकमविचार्याधः स्थित्वोपकर्तुं
स्थितः केन हेतुनाऽहः रवसागरे निमग्नो सीति श्रीभक्तिसारोक्तगाथात्मार्थत्वेनानुसंधेयार्थः एवं स्वी
कारणगततया त्याज्यधर्मविशिष्टानां त्यागप्रकारं नेहपूर्वकस्वीकारविषयं सौलभ्यादिगुणयोगं ताहृश
गुणविशिष्टवस्तुनः सहायान्तरासहत्वलक्षणं नैरपेक्ष्यं निरपेक्षवस्तुनउपायभावेन स्वोपायत्वेन स्वीका
रं स्वीकृतवस्तुनउपायस्यज्ञानशक्त्यादिगुणयोगं ताहृशगुणविशिष्टवस्तुनित्यतभरमधिकारिणं अधि
कारिणो विरोधिभूतपापसमूहं तत्पापविमोचनप्रकारं तत्पापविमोचकमाश्रयतो ऽधिकारिणो नै
र्भयं चोक्तवान् श्रीमल्लोकगुरवे नमः श्रीवरवरमुनये नमः ॥

।विस्रब्धत्वं इत्यादिना करणत्रयेण ऋजुत्वयुक्तेनानन्दे यार्थे क्रियकारिकृत्वा श्रीरंगधाम्नि प्रयत्नेन स्व
नैवार्जनेनाज्ञेन श्रीरथस्य प्रदेशे स्थित्वोक्तं यथार्थोलघुभक्तोस्तु लभो मामेकं शरणं व्रजेति वार्त्तो
श्रीविष्णुचित्ताः श्रुत्वात्र तिष्ठां स्थिता इत्युक्तप्रकारेणास्याधिकारिणोऽमुं श्रुत्वा एतत्प्रकारेणानि
यततया स्थिता इत्यर्थः एतदर्थं निष्ठानां दिव्यसूरीणां दिव्यसूक्तिरस्यार्थत्वेनानुसंधेयेत्यमुमर्थ
मुक्तोऽमुं निगमयति वार्त्तो विदुरित्यादिना इति मामेकं शरणं व्रज सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामीति

68 विष्णुचित्ताः श्रुत्वा स्थिता इत्युक्तप्रकारेणाधिकारिणो नियताः वा
र्त्तोविदुः पिताभूत्वा इति गाथार्थोऽस्यार्थत्वेनानुसंधेयः ०॥

समीचीनवार्त्तो विदुः करण्डकान्तः स्थिताभरणविशेषस्य वस्त्राद्यावेष्टनवत्तमात्मानमाहूसवे ष
नन्नयास्थितजन्माभिस्तत्त्वाद्दिदेशे नियमेन प्राप्तव्याधिभिः एवमपि किंचित्कालमवस्थानवि
रोधिन्या जरया सह एवमपि स्थिति विरोधिनं विनाशं दूरीकृत्य नन्त्रिकृत्यनन्तरमागमनयोग्यं कैवल्यरूपं म
हादुःखं सवासनं दूरीकृत्य पादरेखेव स्वचरणयोरधस्तात्त्वावेशः प्रकारं कृत्वा पुनरावर्त्तयेथा न भवेत्तथा नन्त
कृत्ते क्षेममनुसंधाय वर्त्तमानाः स्वेषामाश्रयणीयं विरोधिनिवर्त्तकं विनाऽन्यस्य शरणाभावं निकिमिति